

Земљана пећ и загревање у старој градској и сеоској кући

РАНКО ФИНДРИК

У старим градским и сеоским кућама још пре тридесетак година могле су се неретко видети земљане пећи са пећњацима. Без пећи није била ниједна кућа, а градиле су се истовремено са осталом опремом у соби — долапима, полицама и миндерлуцима. Различито су изгледале, али су најчешће имале доњи део у облику коцке, а горњи ужи, кружне или вишеугаоне основе завршен малом куполом. У пећ је уграђиван и већи број глеђосаних пећњака.

Пећи су се градиле само по собама, а све до почетка овог века ложишта су била увек изван собе. У градској кући се ложило из посебне за то саграђене просторије. Уз пећ се по кућама муслиманског становништва гради и купатило, „бањица“. Тако пећ истовремено загрева и собу и купатило. У сеоској кући пећи су увек уза зид који одваја собу од „куће“, а ложиле су се из „куће“.

Ове пећи су имале велику моћ загревања, што је у старој кући било и те како потребно. Највећи део просторија у градској, а и у сеоској кући, имао је танке зидове од шепера, чатме или неке друге лакше конструкције и једноструке прозоре, што је доводило до великих губитака топлоте. Због тога су пећи често изгледале превелике за простор који је требало да загреју, трошиле су велике количине дрвета, али су заузврат добро загревале простор.

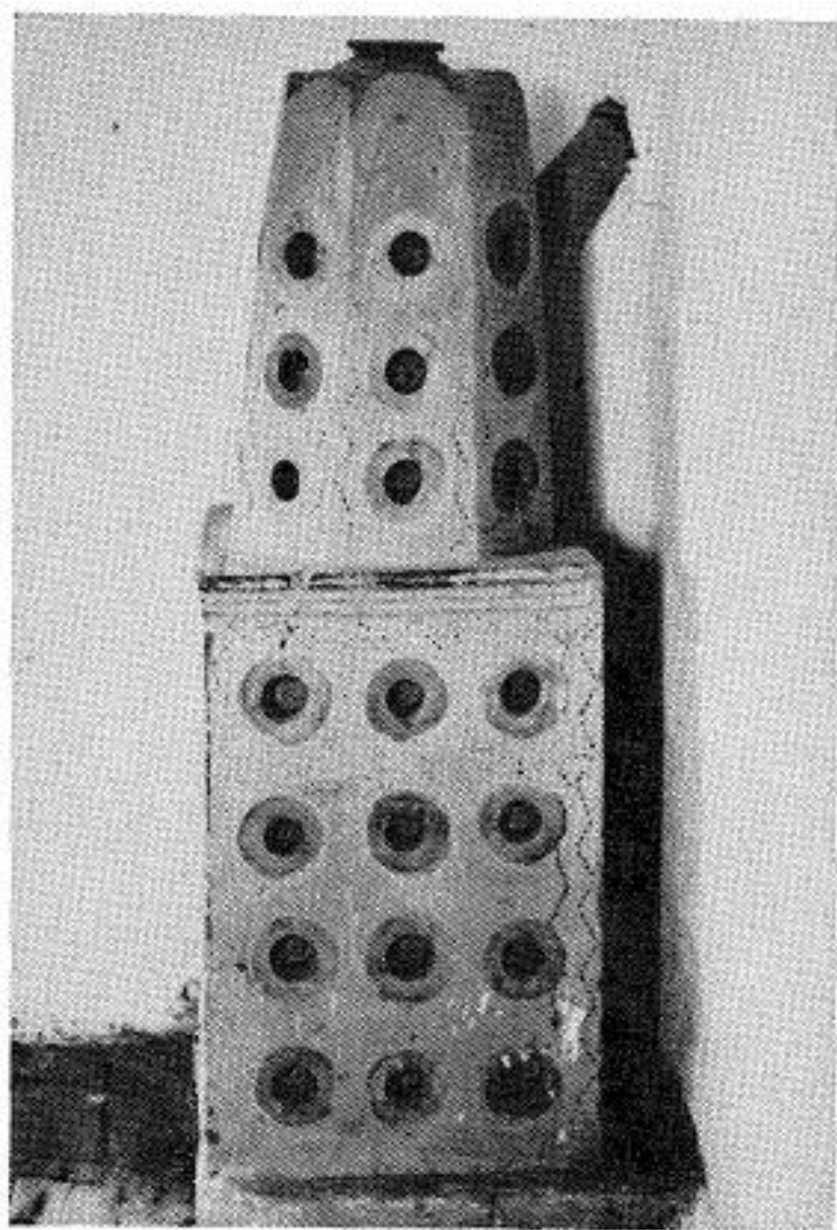
Пећ није била подједнако распрострањена у свим крајевима. Грађена је у Босни, делу Црне Горе и Херцеговине, Србији (Косову, старој Рашкој и у пределима северно од Саве и Дунава), где је имала нешто измењен облик.

У Македонији и у нижим деловима Херцеговине и Црне Горе била је ретка. Тамо су собе загреване ватром из полуотворених камина, „оцака“, а догревале су се жаром из мангала. Клима је у већем делу Македоније, а још више у нижим деловима Црне Горе и Херцеговине, таква да скоро и нема потребе за пећима.

Данас су ове пећи готово ишчезле. У градским кућама их већ одавно нема, док се у сеоским још увек у неким крајевима могу пронаћи. До пре седамосам година, у Босни, у селима уз Дрину, било их је више сачуваних — видели смо једну у селу Бујаковићима код Бајине Баште, у старој већ напуштеној и запуштеној чатмари, и три у зградама једног богатијег сеоског домаћинства у селу Пилици, на путу од Лознице према Бјељини. Једна од ових се још користила. Целом висином била је четвртаста, очито грађена по узору на град-

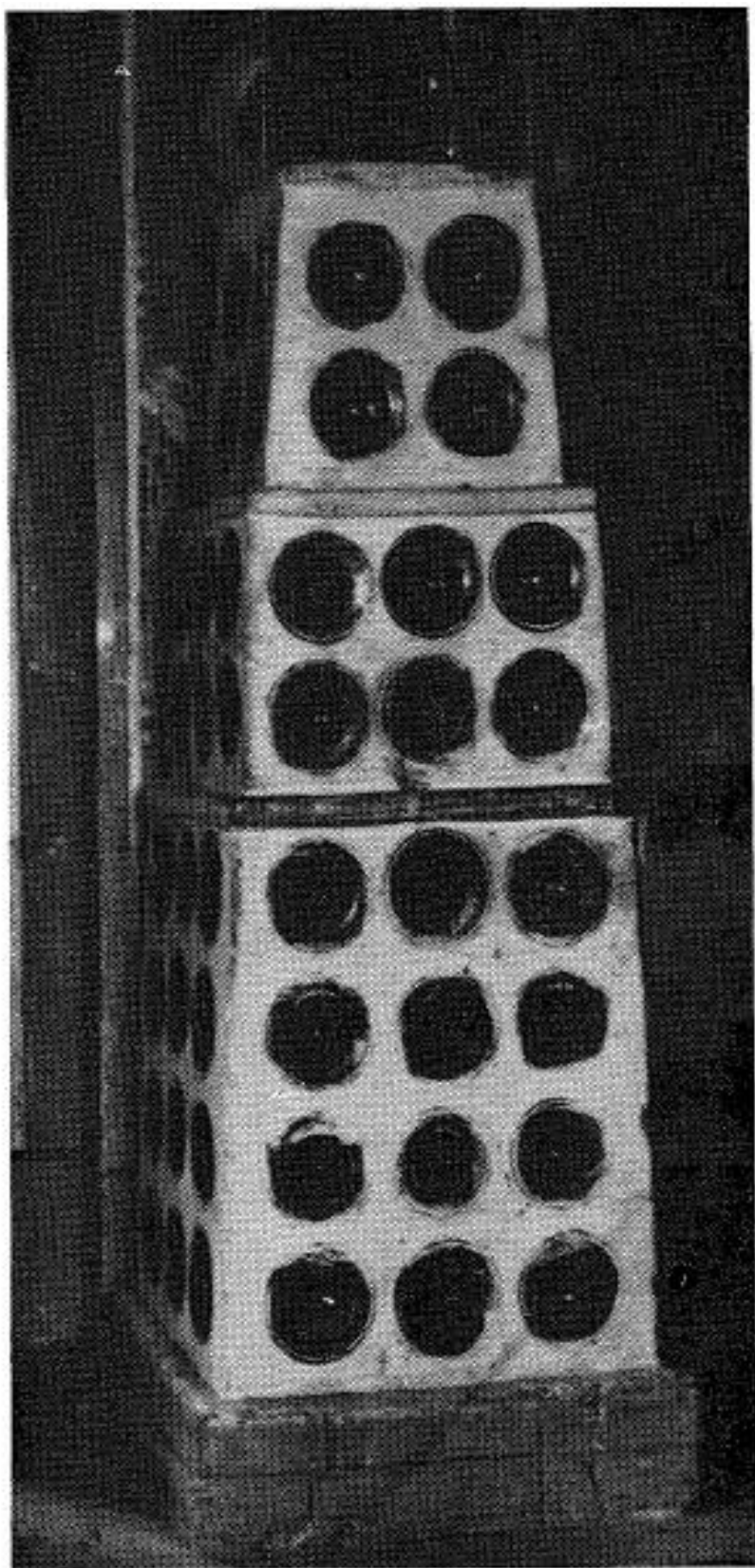
ске каљеве пећи. Пећ у Бујаковићима је већ била прерађена, па се ложила из собе.

До педесетих година старе пећи су се још задржале по кућама турског живља Метохије и Косова, по старијим деловима насеља у Босни, на југу Србије, северу Црне Горе — по варошима, Пријеполу, Прибоју, Новом Пазару, Пљевљима, Бијелом Пољу. Из кућа средишњег дела Србије нестале су много раније. Томе је највише допринело исељавање турског становништва половином прошлог века и велике миграције сеоског становништва према граду, што је носило и већу пријемчивост средине за нова струјања, па је стара земљана пећ као симбол заосталости прва уклањана. Тај исти процес у градовима Метохије и Косова почео је тек по завршетку II светског рата, са сменом становништва, до које долази по исељењу Турака из градова.

Сл. 1. Пећ у сеоској кући, село Бујаковићи, Осат

Fig. 1. Poêle dans une maison rurale, village de Bujakovići, dans la région d'Osat, Bosnie

Сл. 2. Новија пећ у богатијој сеоској кући, село Пилица, Семберија

Fig. 2. Poêle de date plus ou moins récente dans une maison rurale aisée, village de Pilica dans la Semberia

И по сеоским кућама их је било веома много. У старим брвнарама, по златиборским селима, данас се још налазе трагови земљаних пећи: или је у соби остало сачувано лежиште од опеке, камених плоча или набијене земље на месту некадашње пећи, или по таванима нешто непоразбијаних земљаних лончића — пећњака.

Наша стара земљана пећ није остала непозната науци. Бележи је и укратко описује већи број истраживача етнолога, како оних који су се бавили истраживањем народ-

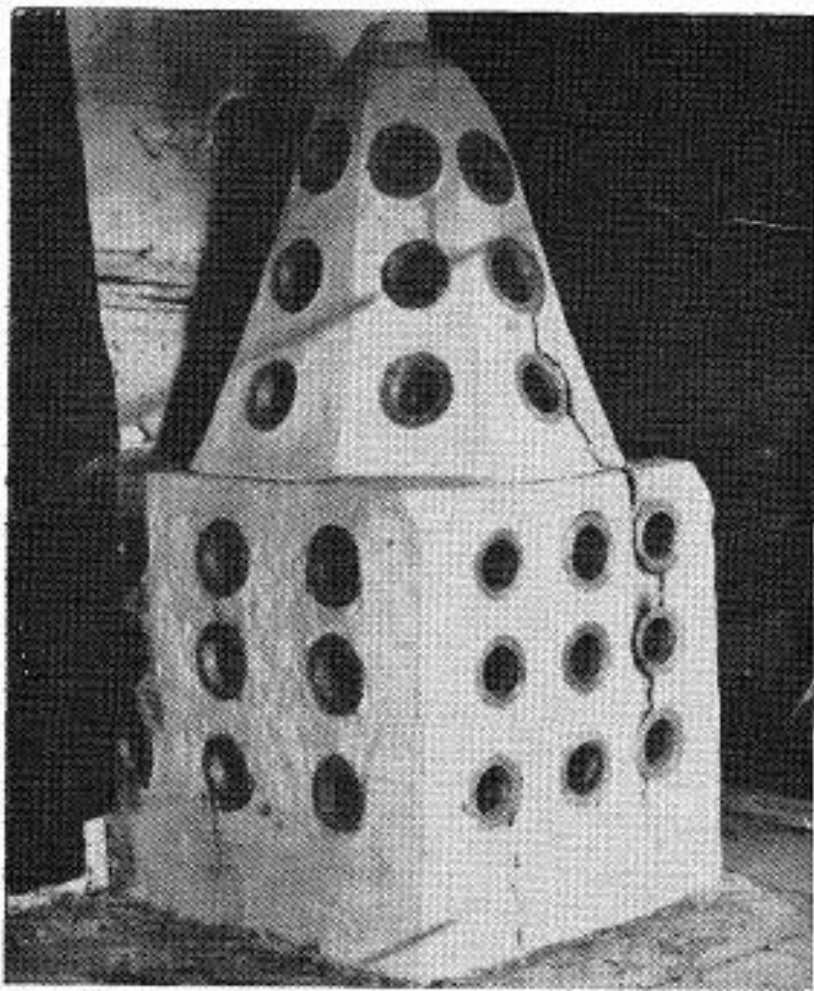
ног живота, тако и оних чија је истраживачка делатност била усмерена само на стамбени простор и културу становања. Њима, у ствари, дугујемо највише што земљана пећ није заборављена. Урађен је и већи број цртежа пећи из градских и сеоских кућа и још већи број описа. Сима Тројановић и Миленко Филиповић одвојено (Тројановић 1896, а М. Филиповић 1951. године) објавили су опис грађења пећи у неким нашим крајевима.¹

У „Насељима“, при опису куће и стана, а реч је само о селима, већина истраживача описује и пећ, и неретко своја запажања допуњује цртежима. Цртежи су некада невешти и неуки, а некада зналачки урађени и сасвим верни. Подаци које саопштавају писани су кратко, без улажења у подробније описе начина на који се пећ гради или њеног изгледа. Ти драгоцени подаци нам указују на један од чинилаца старе стамбене културе на селу, данас већ изгубљене и скоро заборављене. Уједно нам саопштавају и податке до којих данас више не бисмо могли доћи. Види се да су у многим нашим крајевима пећи грађене и у сеоским кућама, где су скоро увек имале исти облик — доњи део у облику коцке, а горњи ваљкаст, завршен малом куполом. Обично се наводе и материјал од којег је пећ саграђена и основни подаци о технологији грађења.

Од многобројних краћих или дужих, подробнијих или сасвим уопштених описа и ликовних представа, вреди поменути цртеж и опис пећи из Куча, који је објавио Ј. Ердељановић², потом цртеж пећи из Васојевића, објављен у једном од Цвијићевих Атласа³, и, на крају, премда је старији од свих до сада поменутих, цртеж разних облика пећи по градским кућама Босне, које је објавио аустријски научник Р. Мерингер у свом познатом раду о босанској кући.⁴ На послетку треба додати и архитектонске снимке пећи архитеката Александра Дерока и Бранислава Којића, на којима је преко пресека и изгледа показана њена конструкција и начин функционисања.⁵

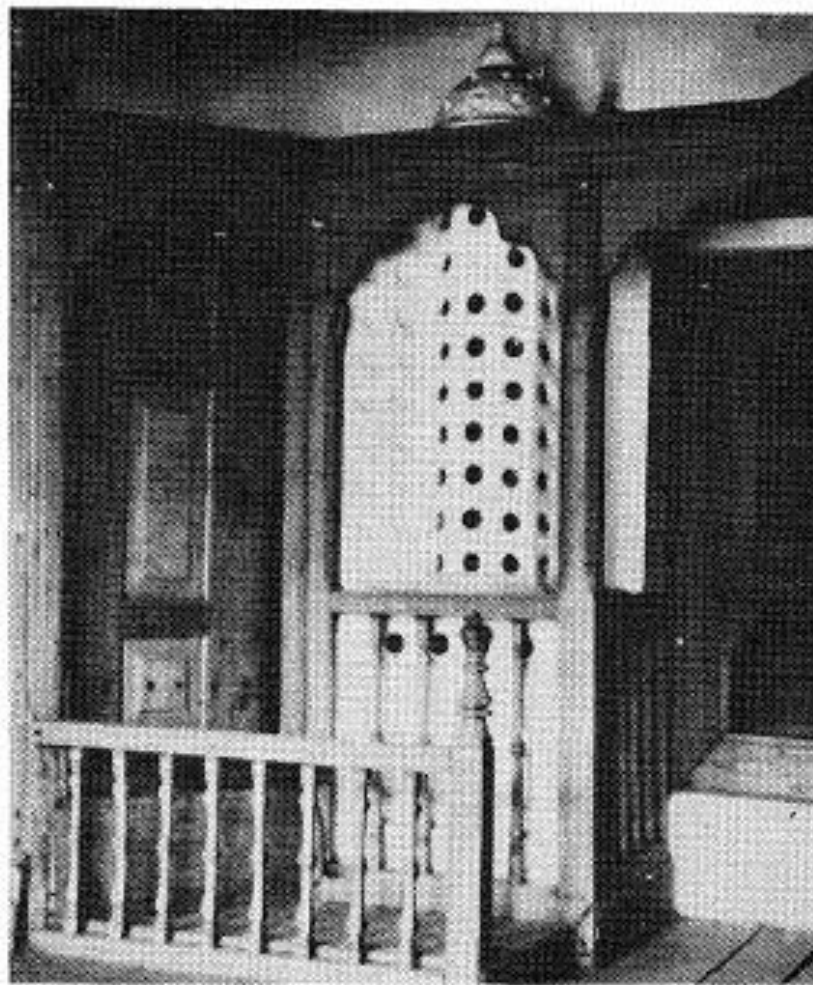
Место пећи у кући. Пећ у соби увек има исто место, код улаза, уза зид који дели собу од помоћне просторије или кухиње „куће“. Све собе опремљене су стандардном опремом. У собу се улази преко посебно уређеног мањег простора („околица“, „мусандра“)⁶ обично поплочаног квадратном опеком и одвојеног од собе ниском оградом. У „околицу“ се налази уз пећ и мало собно купатило, „бањица“. „Околица“ је сва изграђена од лепо обрађеног дрвета, чак су и зидови купатила од даске.

Код већих стамбених зграда, са већим програмом, тј. већим бројем соба, између две собе гради се посебно мање одељење, које служи само за ложење пећи. Код мањих грађевинских програма, као нпр. у становима са највише две собе, пећ се поставља уза зид који

Сл. 3. Пећ у сеоској кући — брвнари, Златибор, Музеј народног градитељства у Сирогојну

Fig. 3. Poêle dans une maison rurale en bois, montagne de Zlatibor, musée d'architecture populaire à Sirogojno

Сл. 4. Пећ у соби градске куће, врата лево су од малог собног купатила, какво се гради у свакој соби у кући

Fig. 4. Poêle dans la chambre d'une maison urbaine; la porte à gauche s'ouvre sur une petite salle de bains, aménagée auprès de chacune des chambres de la maison

дели собу од „куће“, па се ложи из „куће“ у којој су саграђена посебна ложишта.

То је правило од којег има мало изузетака; они настају када се ова шема напушта, па се кућа гради по другој концепцији, као, на пример, код „дималучаре“ у средњој Босни, где се пећи постављају уз „дималук“, неку врсту веома широког димњака у који се изводи дим. Како се „дималук“ протеже кроз све етажe, пећ се мора ложити из собе. Друго решење се тражи и када се стандардна шема стамбеног простора наруши увођењем у програм већег броја соба него што дозвољава основна концепција типа. Тада се пећ мора ложити из чардака или из просторија намењених обављању ситнијих кућних послова. Само изузетно, када се не може пронаћи друго решење, ложиште пећи се отвара у соби.

И код сеоске куће постоји стално место за пећ. Да би се могла ложити из куће, пећ се увек налази уза зид који одваја собу од „куће“, на средини његове дужине. Тако је у дводелној динарској кући. Код новијих сеоских кућа, где је простор разуђенији, па се уз „кућу“ са једне и друге стране гради по једна или по две собе, задржано је исто правило — пећ се увек поставља уза зид собе, према средњој просторији. Ова просторија сада нешто ужа, заменила је стару пространу „кућу“ и добила нови назив „оцаклија“, па се из ње ложе све пећи по собама.

Изглед пећи. Скоро све пећи које су наши старији истраживачи описали или нацртали имале су исти или сличан изглед. Имају два дела — доњи квадратне основе облика коцке, који у народу називају „сандук“, и горњи ужи и виши, округлао или вишеугаони, ређе четвртаст, завршен малом калотом, коју називају „кубе“.⁷ Пећ лежи скоро увек на ниском, нешто ширем постољу. Доњи део пећи завршен

¹ С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, СЕЗ II, (Београд 1896) 7, 8; М. Филиповић, *Женска керамика код балканских народа*, САН, Посебна издања, књ. CLXXXI, Београд 1951, 98—103.

² Ј. Ердџановић, *Кучи, племе у Црној Гори*, СЕЗ VIII (1907) 249.

³ СЕЗ књ. V, *Насеља српских земаља*, II, Атлас, Београд 1903, XLII, *Кош, обор и фуруна за грејање собе у Васојевићима*.

⁴ Р. Мерингер, *Пучка кућа у Босни и Херцеговини*, ГЗМ (1899) 201.

⁵ Б. Којић, *Шумадија и Поморавље*, Београд 1941, 13; А. Дероко, *Народно неимарство*, II, *Варош*, Споменик CXVIII (Београд 1968) 63.

⁶ В. Ђурчић, *Угледница муслиманска кућа у Сарајеву*, *Народна старина* (Загреб 1927) 89; М. Кадих, *Старинска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1967, 89; А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском — хрватскохрватском језику*, Сарајево 1973.

⁷ Љ. Мићић, *Златибор*, СЕЗ XXXIV (1925) 419; Н. Павковић, *Кућа, покућство и привредне зграде у Имљанима*, ГЗМ, Етнологија (Сарајево 1962) 85.

је профилисаним венцем, а и на горњем делу, на прелазу ваљкастог дела у калоту, изводи се венац. На темену калоте уграђује се посебно урађен лонац.

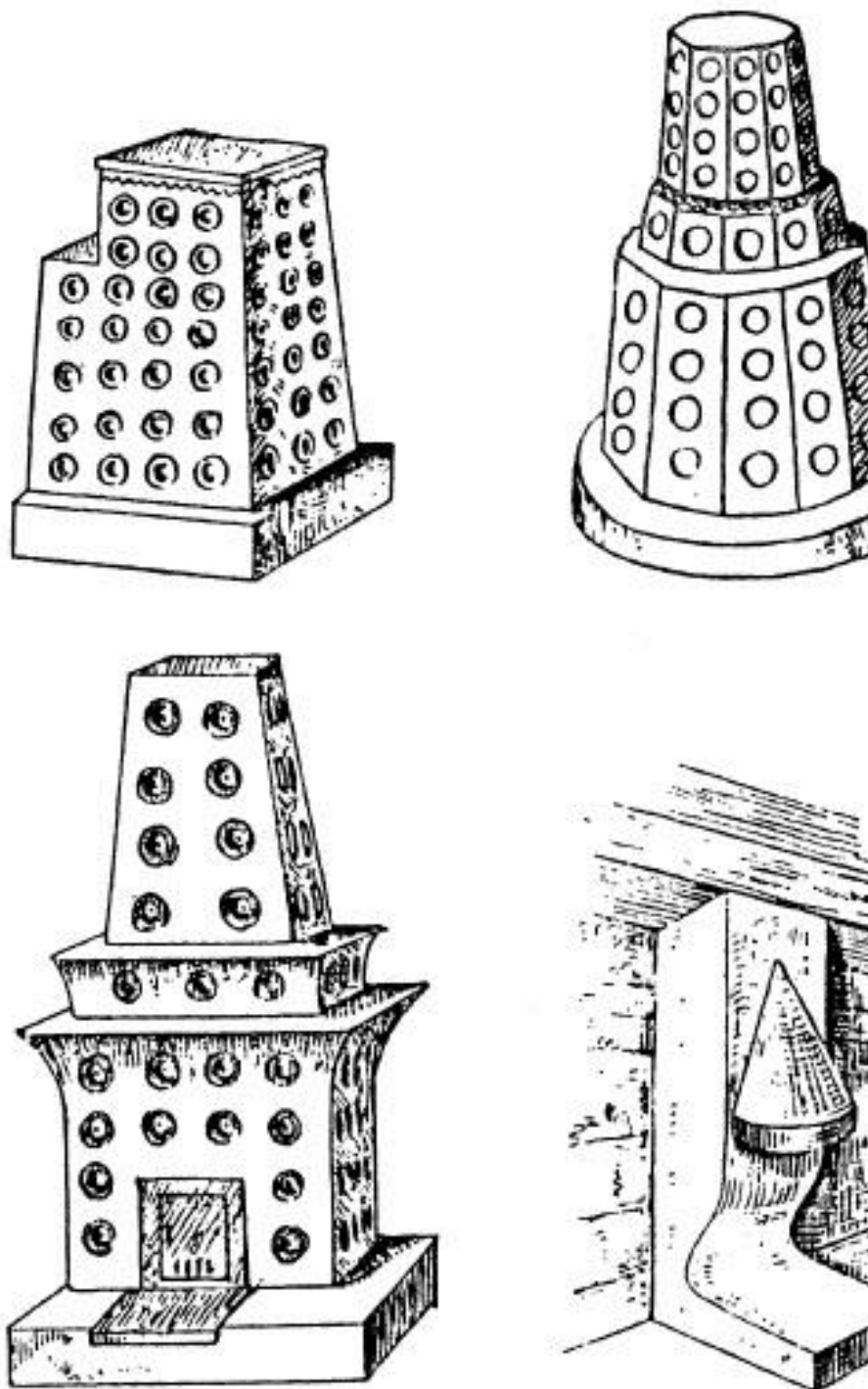
Овакав стандардни облик пећи не налази се увек у свим крајевима. Према цртежима Р. Мерингера, с краја прошлог века, види се да су пећи у Босни имале различите облике — могле су бити четворостране, вишеугаоне или кружне основе, благо закошене према врху, а хоризонталним венцима подељене по висини на више делова.⁸ Честе су и пећи четвртасте основе, вертикалних зидова, уграђене у дрвени улазни део између „долапа“ и „бањице“, тако да је видљиво само лице пећи.

Пећи по селима у основном се не разликују много од градских. Основна два дела су иста — имају, као и градске, „сандук“ и „кубе“, само им је тај горњи део нижи, и пошто их раде најчешће само сељаци, недовољно обучени мајстори, доста су невешто изведене. По златиборским селима у доњи део пећи, на страни која је окренута соби, уграђује се посебан земљани лонац, са доње стране заравњен, а са горње полукружан, са отвором окренутим према соби. То је нека врста пекаре или пећнице. Није познато од када је овакав лонац почео да се уграђује у пећ. Највероватније је настао угледањем на пећницу са савремених штедњака, и да су га прихватили и продајући по вашарима раширили мајстори који су правили црепуље и лонце на ручном колу. Црепуље и лонци се и данас израђују у селу Злакуси код Ужица.

У зидове пећи и у горњи и у доњи део уграђују се пећњаци, али нису ретке пећи без њих. Број пећњака у једној пећи је различит — зависи од висине пећи, а креће се од 30 па до 70—80. Пећњаци имају двоструку улогу — да повећају површину загревања и да одмах одају топлоту, пошто је део површине пећњака у непосредном додиру са ватром, па се одмах загреје. Пећњаци могу бити различитог облика, боје и величине. Неки су са благо закошеним странама, други широки и плитки, а неки скоро исте ширине по целој висини.

У крајевима где се израђивала грнчарија на ручном колу, пећњаци нису глеђосани. Грнчарија ове врсте пече се на отвореној ватри, па се не може развити толика температура да би се урадила глеђ. Тамо где су пећњаке израђивали грнчари на брзом ножном колу и пекли у грнчарској пећи, глеђосани су, а боја глеђи може бити мрка или жута, мада је најчешће зелена у свим тоновима, од светле до тамне зелене.⁹

Пећи су обично кречене бело или премазиване житком глином, која после сушења постаје светла, жућкаста или зеленкаста. Ипак је превладавала бела боја. Зелена глеђ на

Сл. 5. Различити облици земљане пећи са пећњацима, Босна, XIX век, према Р. Мерингеру

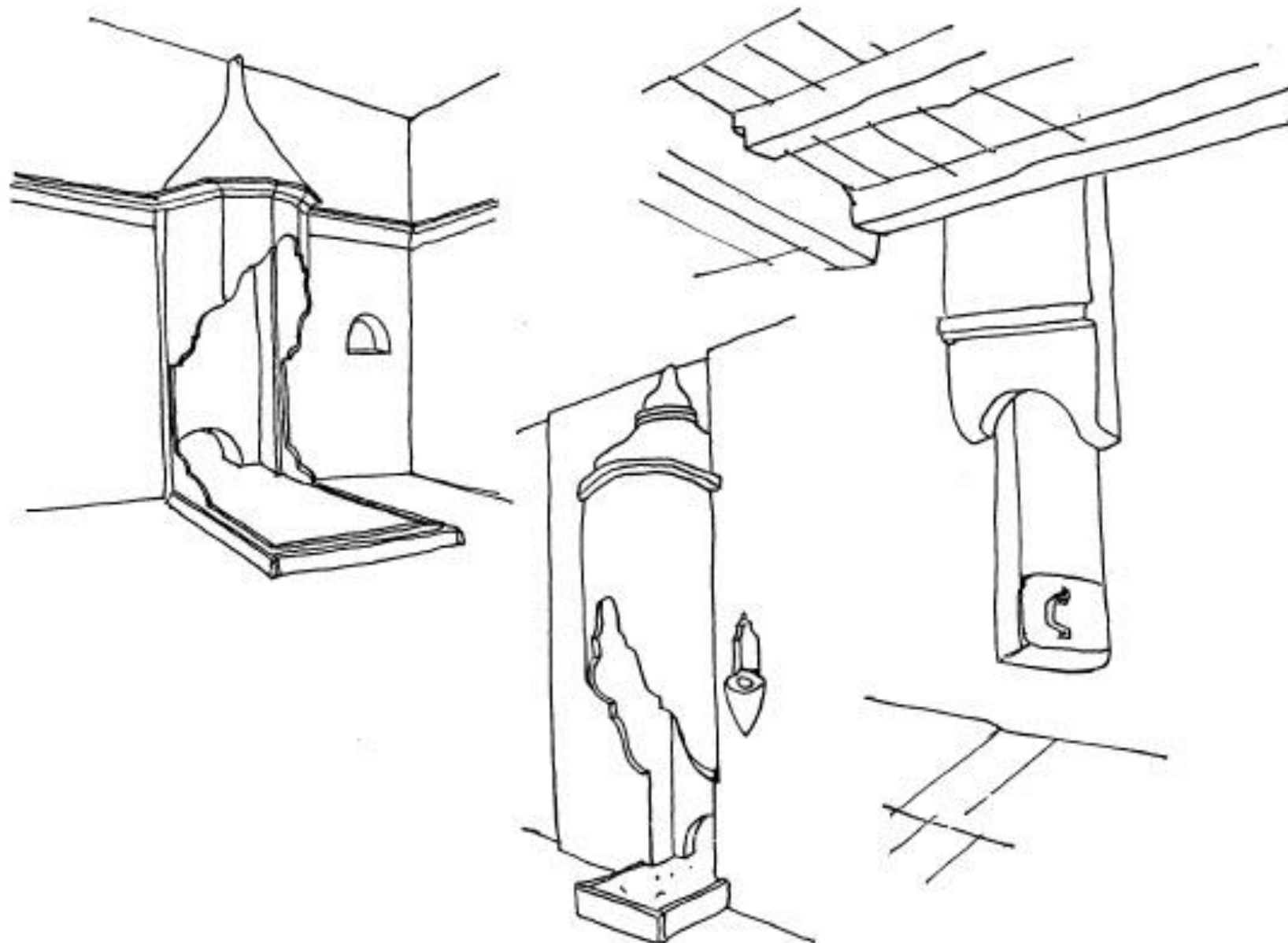
Fig. 5. Diverses sortes de poêles en terre à niches en forme de petits pots, Bosnie, XIXe siècle, d'après R. Meringer

пећњацима и бели зидови остављају складан утисак, и уз топлу боју дрвета таванице, „околице“ и зидова „бањице“ чине полихромну усклађену целину.

Поред тога што пећ греје собу, у сеоској кући се око пећи суши мокра одећа. За сушење одеће поставља се око пећи оквир од четири тања дрвена стуба повезан са водоравним моткама, по којима се распростире

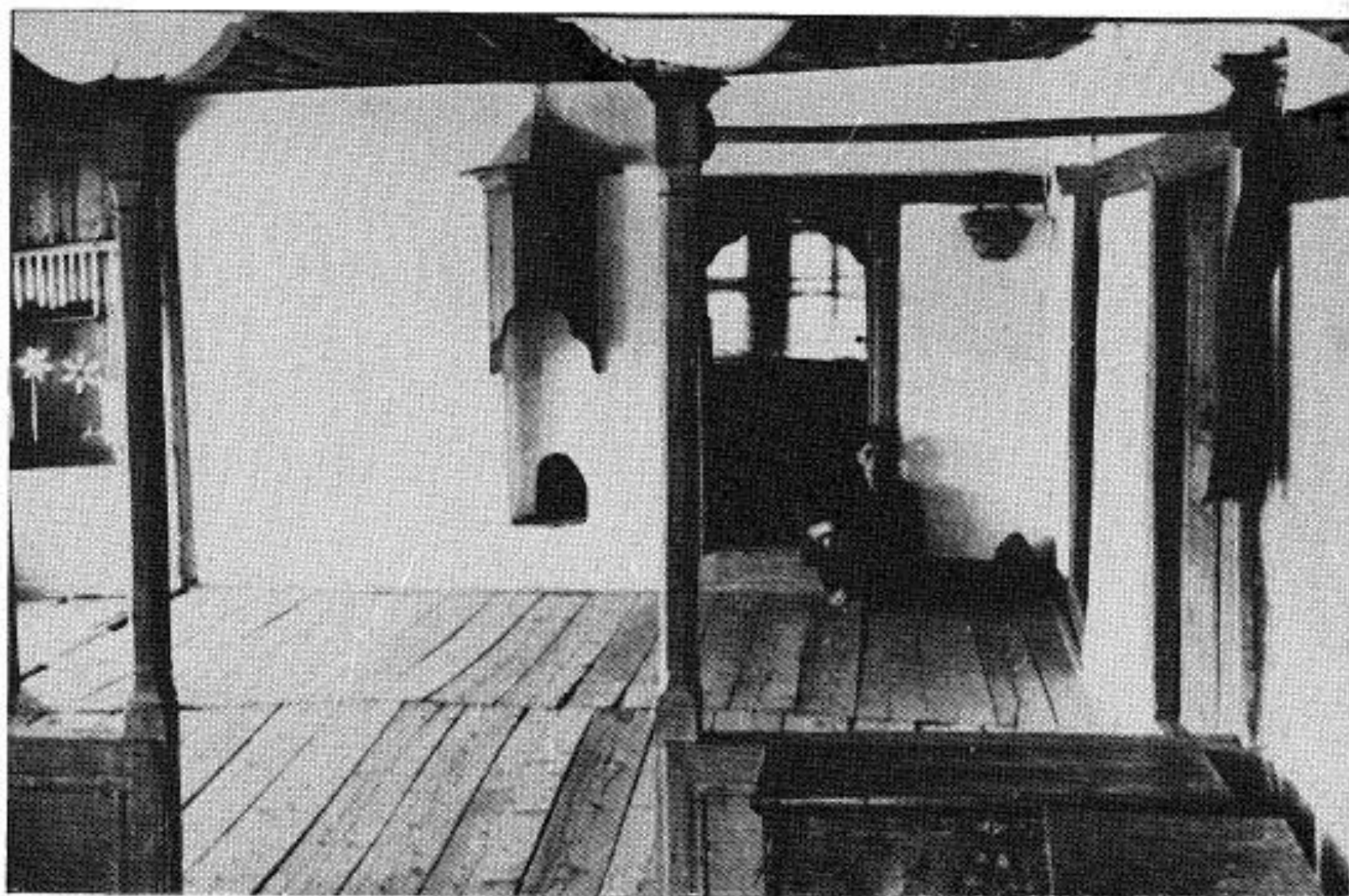
⁸ Р. Мерингер, *нав. дело*, 201.

⁹ У овоме раду ћемо се бавити пећњацима само толико колико је нужно да би се могао пратити развој пећи. Зидови пећи који су од земље, или су грађени са малтером од земље, најчешће су толико уништени да се не могу искористити код реконструкције њеног облика и изгледа, па се ни промене не могу пратити.

Сл. 6. Ложишта за пећи у градској кући. Уз
ложиште на доњој скици налази се левак за
сипање воде у казан уграђен у купатилу у
доњи део пећи

Fig. 6. Foyers des poêles dans les maisons
urbaines. Sur l'esquisse inférieure, le foyer est
flanqué d'un entonnoir par lequel on versait
l'eau dans la chaudière encastrée dans la partie
inférieure du poêle, dans la salle de bains

Сл. 7. Ложиште са напом од даске на чардаку
градске куће

Fig. 7. Foyer garni d'un fumivore en bois sur la
véranda d'une maison urbaine

покисла одећа. Ово није најбоље решење. Мокра одећа пуни собу испарењима и неугодним запахом, па је у соби загушљиво. Сељак је тога свестан, али исто тако зна да је на тај начин једино могуће водом натопљену одећу до јутра осушити. На огњишту је ватра ноћу или запретана, или се само одржава да се не би угасила, а пећ држи топлоту преко целе ноћи.

Ложење и ложиште. Ложишта пећи у градској кући, иако се налазе у другој, мање значајној просторији, заправо остави, грађена су исто тако са жељом да се ускладе са архитектуром унутрашњег простора. Скромнија су од полуотворених камина, оцака, какви се у неким крајевима граде по собама. Ложишта у „кући“, која и иначе није посебно уређена, још су скромније грађена. Само се над отвором ложишта прави мања напа за хватање дима. Насупрот томе, ложишта на чардаку или у соби за млађе, која код неких типова куће замењује просторије за ложење, граде се лепше и боље. Најчешће су зидана од сиге или урађена од даске. Даска је посебно обрађена тако да ложиште представља својеврстан украс „чардака“. „Чардак“ је средиште стана и повезује све просторије, а на њему се, кад су временске прилике повољне, проводи највише времена.

У сеоској кући, тамо где се огњиште гради уза зид који одваја собу од „куће“, ложиште је део огњишта. А ако је огњиште остало у средини куће, као што је то у динарској кући, па је ложиште одвојено од огњишта, испред њега се гради мањи камени или земљани банак, „грамада“.¹⁰ „Грамада“ спречава да жеравица из ложишта пећи падне на дрвену подвалу која носи преградни зид између собе и куће. Ово ложиште није посебно обрађено. То је мањи четвртаст или лучно засведен отвор, величине 30 X 30 cm, најчешће направљен од сиге, која подноси ватру. И читав доњи део зида на који се пећ наслања направљен је од сиге. Горњи део тога зида може бити зидан од сиге, али је у брвнари чешће урађен од преплета и са обе стране облепљен дебелим слојем блата, што је довољна заштита од ватре. Дим из горњег дела пећи се посебним чунком од печене глине изводи у простор куће, одакле слободно одлази под кров. Познато је да динарска кућа у „кући“ нема таваницу, потавањена је само соба.

За одвођење дима у градским кућама граде се димњаци „комини“. Зидани су најчешће од ћерпича, али за пећи по собама, онај видљиви део изнад кровног покривача зида се од комадића ћерамиде, или саставља од грнчарских цеви великог промера, какве се израђују и за водоводе. Завршавају се декоративном капом прекривеном тамном зеленом глеђи. У градским кућама димњаци се често изводе

само до поткровља, где се дим слободно шири и излази кроз бацу изван крова.

„Бањица“ — купатило у соби. „Бањица“ је сасвим мала просторија, а гради се у оквиру улаза у собу, у „околицы“. Гради се у свакој соби, па кућа има толико купатила колико има соба. Под купатила је нешто одигнут од нивоа собе, негде око 30 или 40 cm, а направљен је од водонепропусног малтера од млевене или стуцане опеке, креча или уља, а негде озидан малтером од црвене земље са кречом, онако како се у крашким пределима зидају цистерне. Понегде се, где има доброг камена за под купатила, исклеше камено корито. Да би се и под купатила загрејао, испод пода се граде канали, нека врста хипокауста, кроз које се проводе дим и топли гасови из ложишта. То скоро да није потребно, пошто се део пећи, која је ионако већ топла, налази у купатилу.

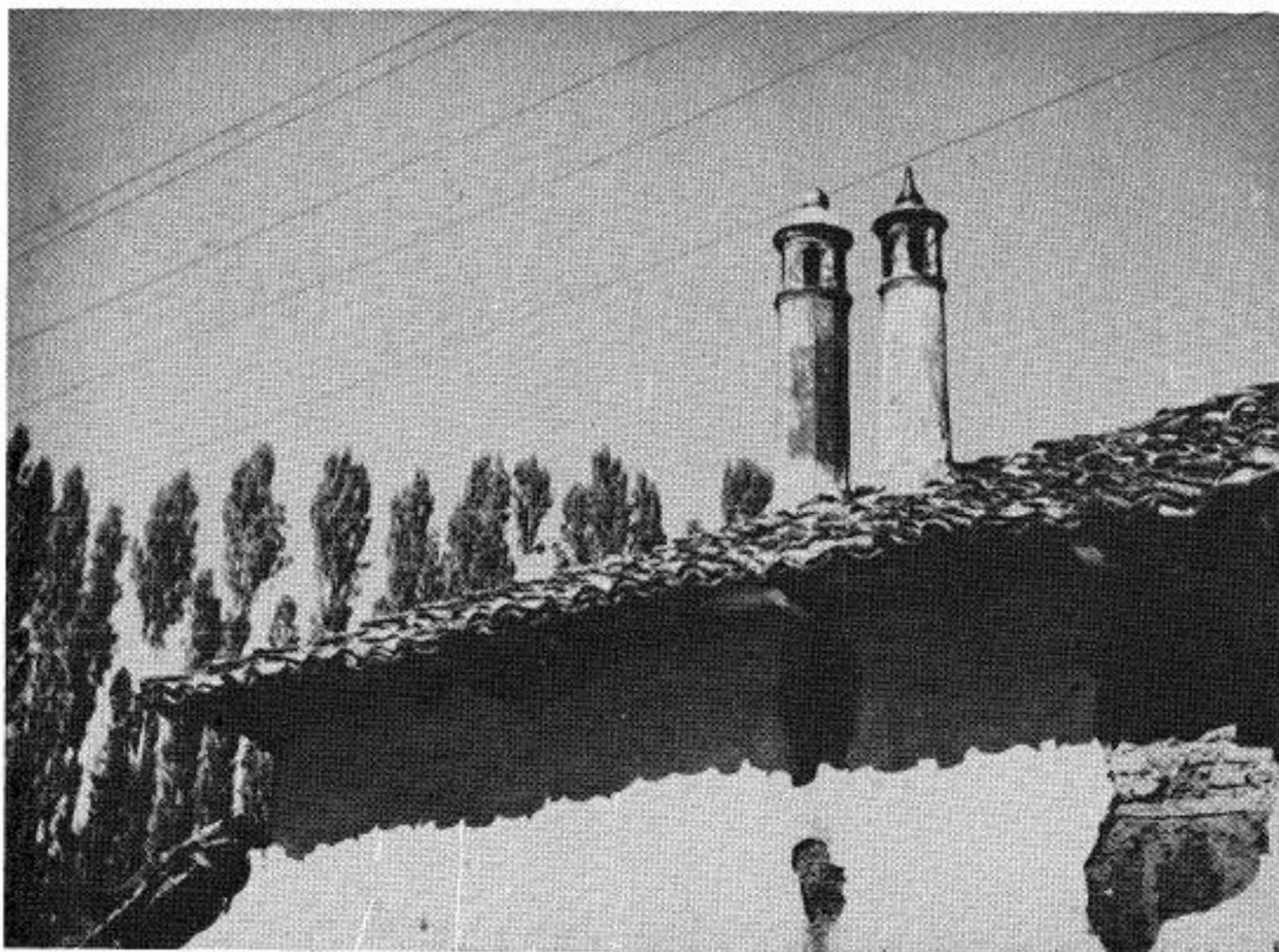
Овакво грејање је доста ретко. Извођење подног грејања захтева посебно стручне мајсторе, каквих није било свугде. Забележена су само три, мада их је морало бити више: једно у мушкој кући стамбеног комплекса у Приштини, друго у Кратову и треће код Стоца, у Беговини, у кућама Ризванбеговића.¹¹

Вода за купање загрева се у земљаном или бакарном лонцу који је уграђен у зид доњег дела пећи. Употребљена вода се изводи кроз зид куће преко краће дрвене или глинене цеви. Због тога се купатило увек гради уз спољне зидове собе који су окренути дубини баште. Забележено је и једно друкчије решење: купатило се стицајем прилика, или непромишљеношћу мајстора, нашло у средини куће, па је одвођење употребљене воде решено тако што је кроз међуспратну конструкцију спроведена вертикална цев, састављена од грнчарских чункова, до пода подрума, где је укопан велики земљани лонац без дна. Код употребе купатила вода се слива у лонац, а доцније је земља постепено упије.

Вода се у казане наливала ибрицима, а на једној од кућа у Вучитрну видели смо и много боље решење. Уз ложиште пећи, које је у тој кући било на чардаку, направљен је у зиду мали, лепо уобличен левак, од којег је вода цевима спроведена до казана. Текућа вода није никада увођена у кућу, и када је за то било услова, можда највише због тога што глинене цеви на спојевима нису сигурне. И мали потрес би довео до померања и оште-

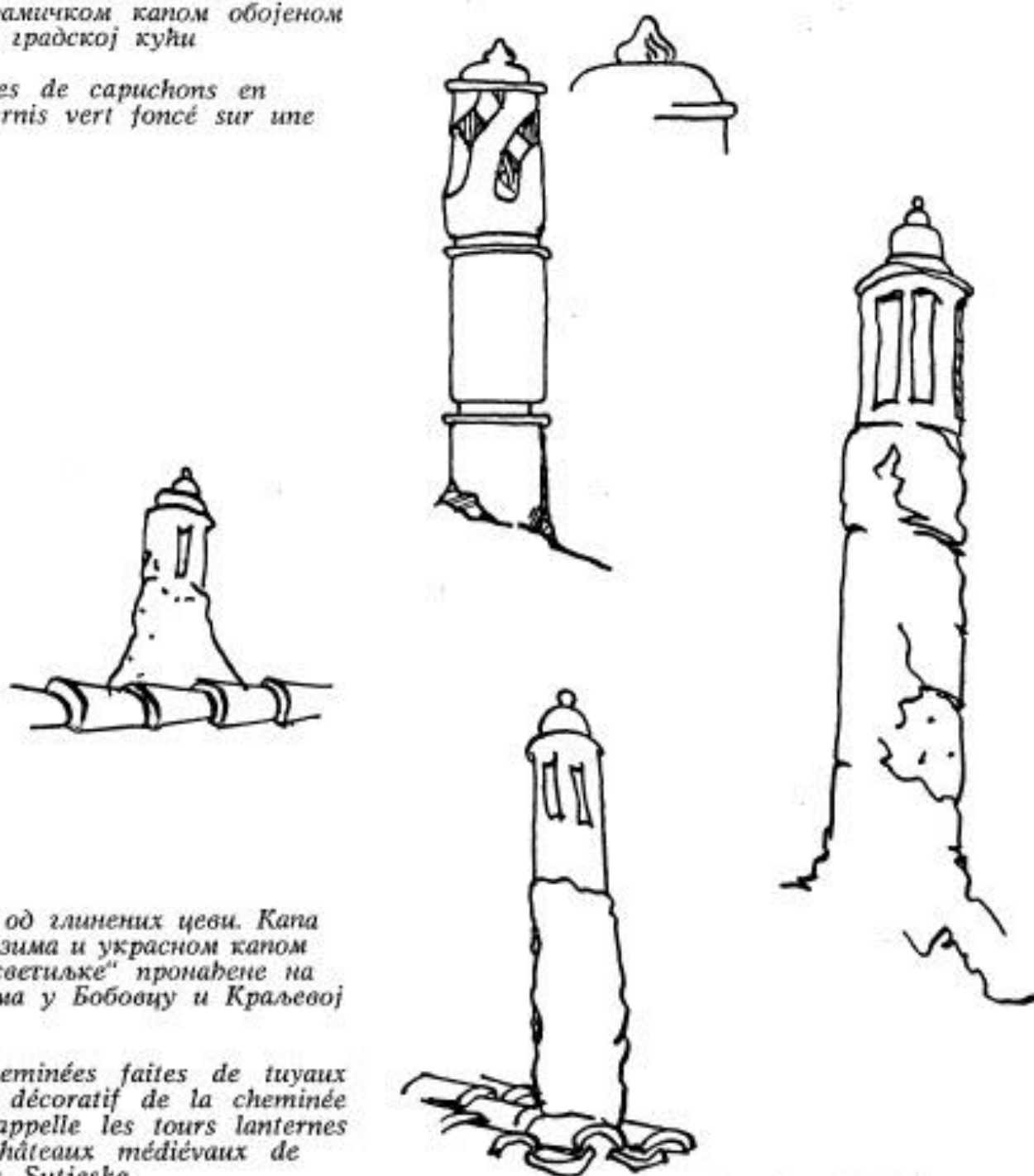
¹⁰ „Грамада“, вид. код С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, СЕЗ II (1896) 14; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 292. „Грамада“ је балтословенска, прасловенска реч и означава куп, хрпу (према П. Скок, *Етимолошки рјечник хрватског или српског језика*, Загреб 1972).

¹¹ Према Х. Крешевљаковић, *Бање у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1952, 120, 121.

Сл. 8. Димњаци са керамичком капом обојеном тамно зеленом глеђи на градској кући

Fig. 8. Cheminées munies de capuchons en céramique enduits de vernis vert foncé sur une maison urbaine

Сл. 9. Цртежи димњака од глинених цеви. Капа димњака са косим прорезима и украсном капом подсећа у mnogoме на „светиљке“ пронађене на средњовековним дворцима у Бобовцу и Краљевој Сутјесци

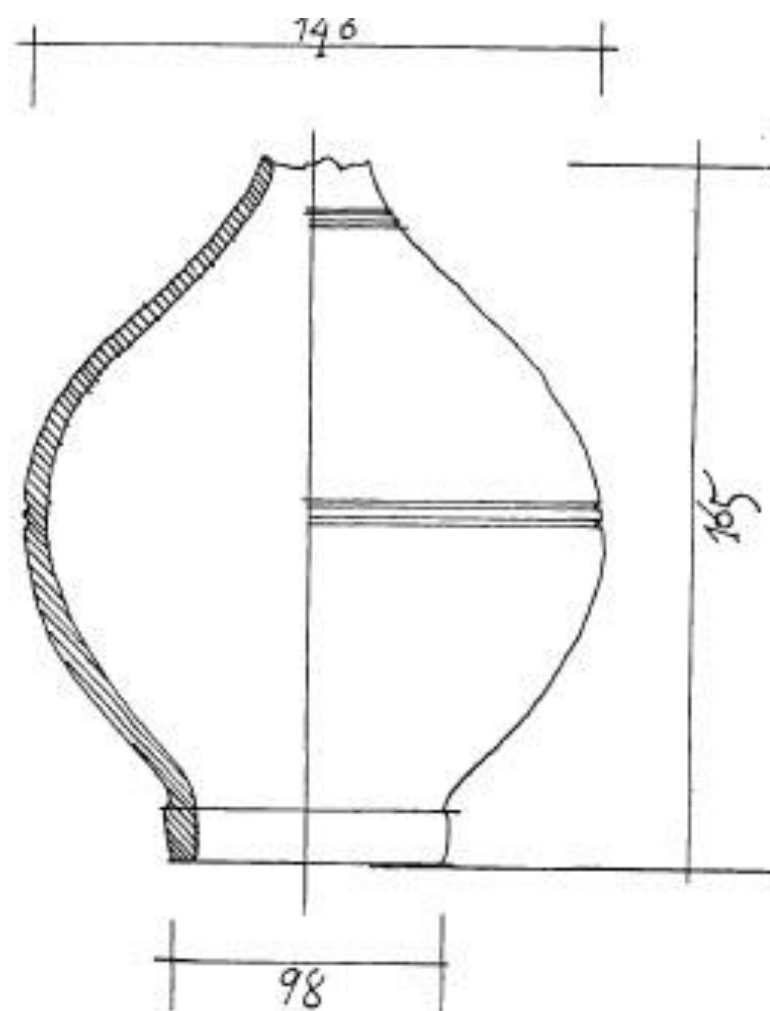
Fig. 9. Dessins des cheminées faites de tuyaux en argile. Le capuchon décoratif de la cheminée à ouvertures obliques rappelle les tours lanternes découvertes dans les châteaux médiévaux de Bobovac et de Kraljeva Sutjeska

ћења на спојевима, а како су зидови претежно грађени од ћерпича или камена са малтером од блата, оштећење зидова било би неминовно. Купање се обавља захватањем топле воде из казана мањом посудом са дрвеном или меденом дршком, „суском“. Да би се могли оставити убруси, сапун, ибрик са хладном водом или делови одеће, у зидовима купатила направљено је више ниша. Купатило може имати и мањи прозор, али се није показао као неопходан, па се и не прави увек.

Како се пећ гради. Већ у току подизања куће припрема се место за пећ. Ако су собе на спрату, потребно је ојачати међуспратну конструкцију, а ако су у приземљу, ојачава се подлога. У сеоским кућама, код брвнаре, зид у подруму на који се пећ делимично ослања посебно се ојачава зидањем масивног полуступца, тако да се добије довољно пространа и стабилна подлога.

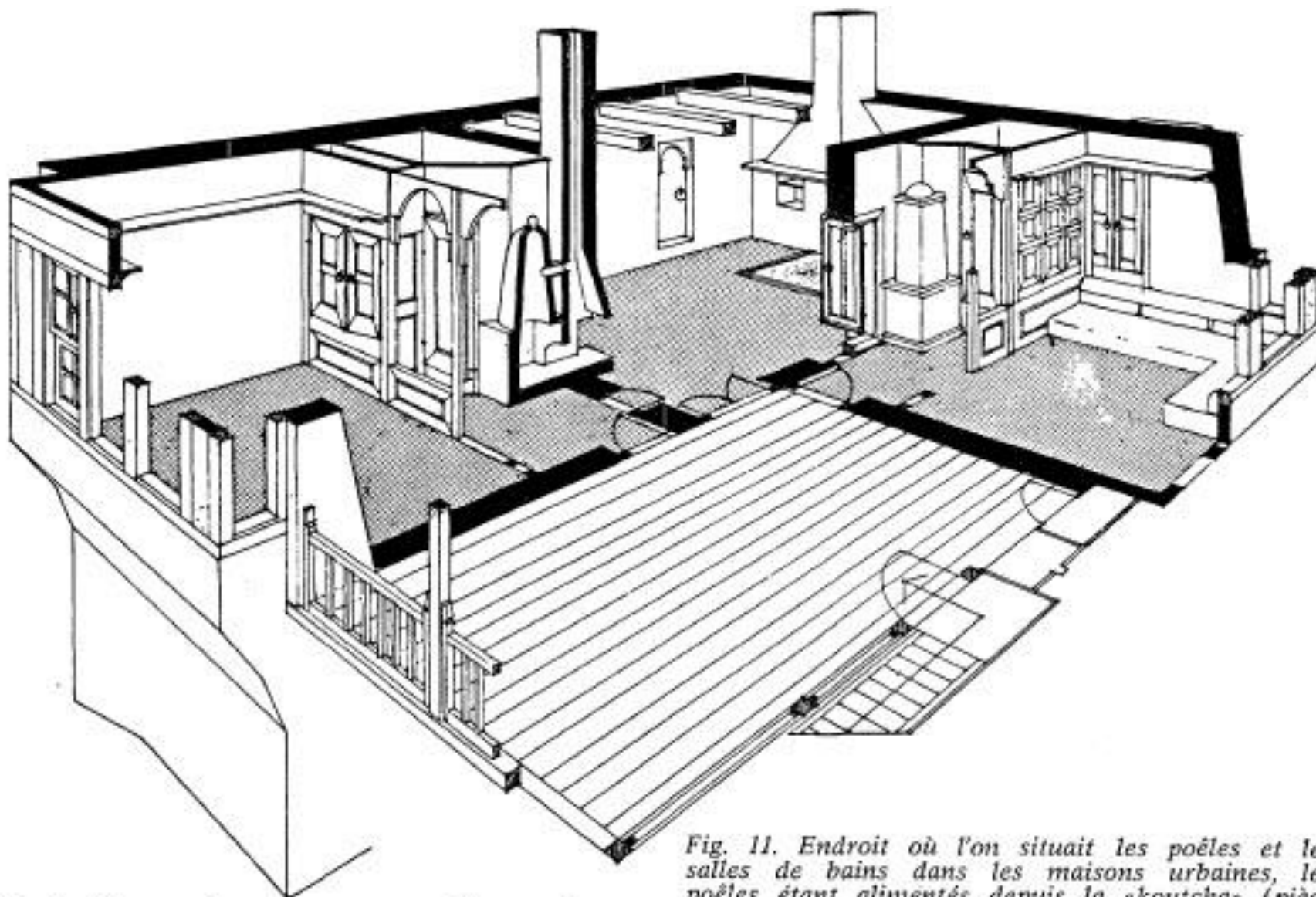
Мајстор који гради пећ мора пронаћи мајдан са добром и погодном земљом. Сваки град или село има у околини своје мајдане земље који се користе од давнина, тако да се, уколико мајдан није исцрпљен, добра земља лако добавља. Код избора земље велику улогу игра дугогодишње искуство појединаца, али још и више знање које су стицале многе генерације мајсторазанатлија.

За зидање пећи користи се глина. У неким крајевима употребљавају белу глину, у другим тамну сиву, зеленкасту, црвену или обичну

Сл. 10. Завршни лонац са пећи откривене у рушевинама конака манастира Милешево, XVII век

Fig. 10. Couvercle du poêle découvert dans les débris du bâtiment d'hébergement au monastère de Mileševa, XVIIe siècle

Сл. 11. Место пећи и купатила у собама градске куће. Пећи се ложе из „куће“

Fig. 11. Endroit où l'on situait les poêles et les salles de bains dans les maisons urbaines, les poêles étant alimentés depuis la «koucha» (pièce servant à la fois de cuisine et de salle de séjour)

жуту иловачу, што највише зависи од тога каква се земља у неком крају може пронаћи. Земља за грађење пећи мора бити добро припремљена, како мајстори кажу — „учињена“. Мора бити чиста, без каменчића и других примеса. Уколико се не очисти од камена, он код загревања одгори, и пошто се најчешће ради о кречњаку, претвара се у креч, који касније под дејством влаге почиње да ради, па су оштећења у зидовима пећи неминовна.

На припремљеној подлози, која се налази у нивоу пода, зида се прво постоље од опеке висине 20—25 cm. Негде је постоље прављено од камена или сиге, а као везиво употребљаван малтер од земље. По постољу се поставља већ припремљена „гњила“, у дебљини 7—8 cm, и добро набије и углача, а потом почиње зидање зидова. Слично као што црепуљари праве црепуље, на подлогу се налепљују ваљци од глине. Тако се „оснује“ пећ, основа је квадрат са странама око 80 cm, „учетврти се“, како мајстори кажу. Задња страна се наслања на зид собе, у којем је већ остављен отвор за ложење.

Зида се на више начина. Негде се један на други налепљују ваљци од глине, који се по постављању загладе да би се добило лице. На Златибору и Златару зид праве од комада глине исечене на коцке сличне опеци, које зову „брусеви“. Прво се „учини“ глина на посебно припремљеној дасци. Земља се „туче унакрст“ буковим секачем — „трлац“, направом сличној маљу, који је на једном крају притесан да би се добило сечиво. У селу Негбини, на Златибору, земља се „тура на гомилу, млати трлцем“ док не постане масна и за све време посипа се пљевом. Кад почне да се лијепи, готова је.“ То је мукотрпан посао, коме мајстори придају посебну важност. Сматра се да од тога како је обрађена — „учињена“ — земља зависи хоће ли пећ бити добро озидана. Када је глина обрађена, на дасци се образује плоча дебљине 8—9 cm и неким оштријим предметом исече на „брусеви“, са којима се даље зида. „Брус“ је дуг 15—25 cm, па и до 30, широк је 8—10, а висок 6—8 cm. Величина није строго одређена. Мисли се да је боље када су „брусеви“ мањи, јер се онда боље слажу.

Припремљена глина мора бити пластична да се може моделовати, са довољно влаге да се при зидању добро повеже са другим комадима, али истовремено и довољно чврста да издржи тежину неколико следећих редова, онолико колико може у току једног дана да се озиди. Пећ и није могуће озидати за један дан; потребно је чак у току зидања правити прекиде од дан или два да би се глина просушила и постала довољно чврста да може издржати тежину горњих делова. На Златибору, да би се пећ брже озидала, помажу се тако што доњи озидани део пећи, „ако је гњила

житка“, утежу даском.¹² Део зида пећи који нема лончиће, најнижи, може се озидати и од опеке, ћерпича или сиге.

Као на Златибору, и у Имљанима у западној Босни пећ се градила од глинених опека. Урађена земља се набија у дрвене калупе величине 20x20x12 cm око пећњака који се поставља у средини. Потом се пече на огњишту и уграђује у пећ. За зидање у неким селима користи се и седра.¹³

Пећи се зидају и од мањих комада опеке и црепа са малтером од блата. То даје чврстину зидовима и повезује зидно платно да се не појављују пукотине. На тај начин зидан је већи део пећи које су откривене приликом археолошких истраживања, као, на пример, пећ из XVII века откопана у манастиру Сопотанима. Ипак се не би смело рећи да је то правило. Стара пећ, исто тако из XVII века, откопана у рушевинама конака манастира Милешеве израђена је од глине без додатака, скоро на исти начин на који су се доскора зидале пећи по селима Златара и Златибора.

Земља, тј. глина, од које се зида пећ, није свугде исте боје и састава и не припрема се на исти начин. Ни називи за земљу са којом се зида нису свугде исти. На Малом Пештеру пећ се гради од добро „убијене и угњетене боте“, у Пиви од црвене „гњиле маснице“ измешане са трињом¹⁴, у неким златиборским селима сматрају да земља не сме бити претерано масна, већ „попесковита“; права иловача би у току сушења попуцала. На више места забележен је назив „пећна земља“ или „вурунска земља“. Ипак, најчешћи назив „гњила“ распрострањен је скоро у свим нашим крајевима. У глину се у току обраде меша плева, кратко исечена слама или свињска чекиња, понегде „струна од козе“¹⁵, а негде „поздер“.¹⁶ То је армиатура која има задатак да спречи појаву пукотина током сушења.

Овај први озидани доњи део зида није виши од 20 или 25 cm, и од те висине почиње уграђивање пећњака у сваку од три слободне стране, по три или четири у једном реду, што зависи од ширине стране. Доњи део пећи обично има четири реда пећњака. Уграђују се тако што се пећњак са спољашње стране, између обода и ребра, обавија ваљком глине и полаже на већ урађени део зида пећи. Ређају се један до другог са веома малим раз-

¹² Сви подаци о радовима код грађења пећи, за које се извори посебно не наводе, резултат су испитивања аутора.

¹³ Д. Дрљача, *Насеље, куће и остале зграде у Ливањском пољу*, ГЗМ, Етнологија (1961) 155; Н. Павковић, *Кућа, покућство и привредне зграде у Имљанима*, ГЗМ, Етнологија (1962) 85.

¹⁴ М. Хенеберг-Гушић, *Етнографски приказ Пиве и Дробњака*, Народна старина, 22 (Загреб 1930) 197.

¹⁵ Ј. Ердѣљановић, *Кучи, племе у Црној Гори*, СЕЗ VIII (1907) 249.

¹⁶ В. Ћурчић, *нав. дело*, 90.

маком између обода. Да би се за горњи део пећи, који је најчешће кружног или вишеугаоног облика, направило лежиште, већ од последњег, највишег реда лончића, са унутрашње стране почиње да се преводи квадрат у круг. Сеоски мајстори кажу да се „одатле пође на округ, на уже". Ово је сложен посао, постоље треба да носи читав горњи део пећи који има велику тежину, што је тежак задатак и за изучене градске дунђере, а не само приучене и самоуке сеоске мајсторе.

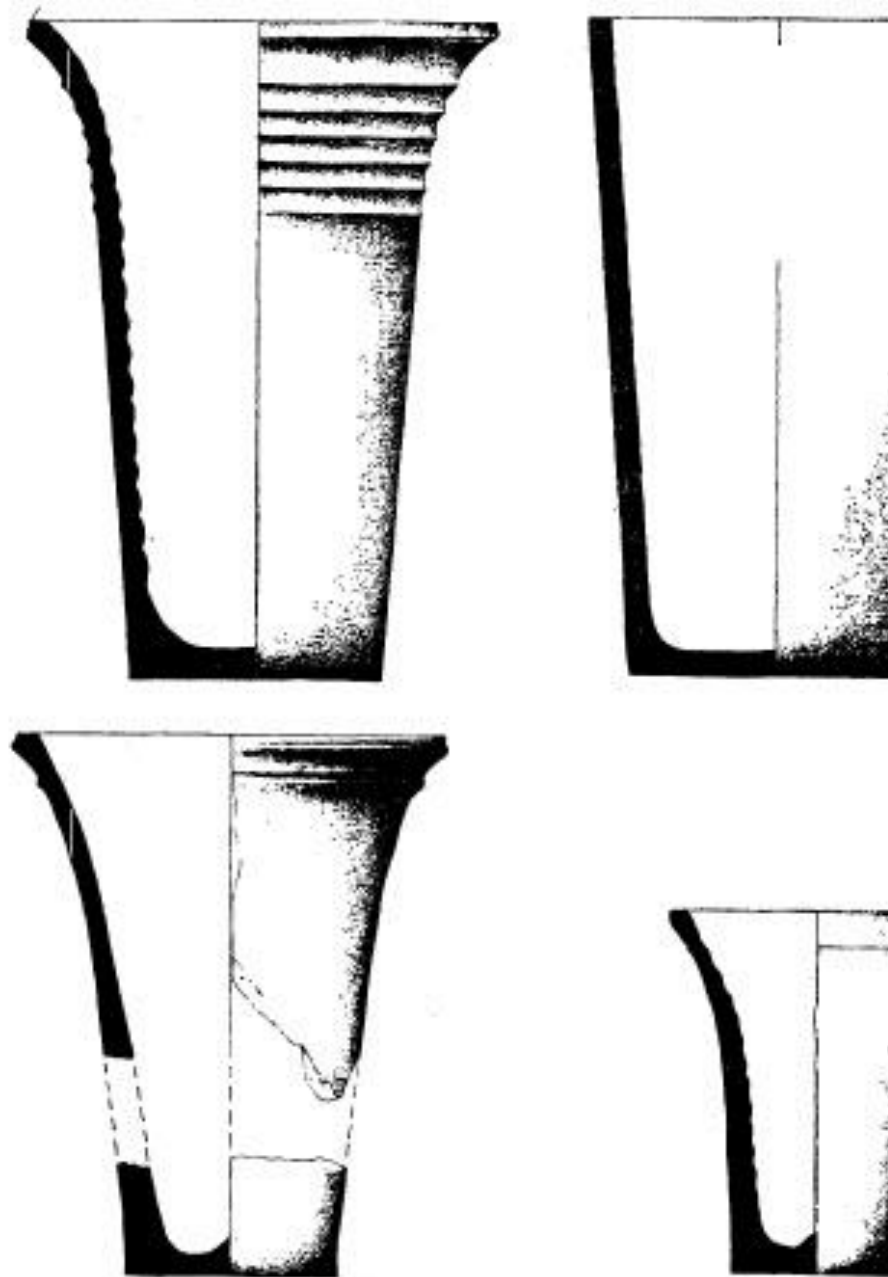
Доњи део пећи је висок негде од 80 до 100 cm, ретко кад више, док горњи део, иако је ужи, код градских кућа може бити и за половину виши. Само у сеоским кућама горњи део је исте висине, или чак и мањи, од доњег. Ово делом потиче од мале висине собе у сеоској кући, која је једва нешто виша од два метра, док се висина собе у старој кући у граду приближава висини савременог стамбеног простора. Горњи део пећи може бити кружног хоризонталног пресека, шестостран или осмостран, али најчешће, како кажу мајстори, „осмопајни".

На тридесетак центиметара испод врха пећи уграђује се чунак, „тулињак", „солунар"¹⁷, кратка цев од печене глине, грнчарски рад, коју израђују лончари. Кроз њу се дим са ложишта, код градске куће, изводи у димњак, а код сеоске у простор „куће".

И у градској и у сеоској кући пећ се завршава малом калотом. Претходно се око горњег дела уради венац, па се изнад венца обликује купола, у чије се теме уграђује посебан завршни лонац са отвором окренутим према дну пећи. Понекад се уместо лонца уграђује пећњак, који се поставља на исти начин као и пећњаци — са отвором према лицу пећи.

По завршетку зидања пећ се премаже размућеном, житком „гњилом" и оставља да се просуши. Када су зидови пећи већ изгубили највећи део влаге, што може потрајати и неколико дана, у пећи се положи у почетку тиха и слаба ватра како не би дошло до наглог сушења и појаве пукотина. Понегде мајстори још у току зидања постепено пуне пећ сламом или трињом, коју на крају потпале. Она више, како кажу „пушњари", гори полако са мало ватре. Тек када је потпуно сува, пећ се може заложити и загрејати. У селу Негбини, на Златибору, чули смо супротно — не чека се да се пећ осуши већ се одмах ложи.

Овome треба додати да и завршена пећ, на високим температурама које се развијају у ложишту, ради — земља од које је пећ сазидана са променом температуре стеже се и шири па се тако стварају веће или мање пукотине. Ово се, уосталом, јавља и код највећег дела грађевинских материјала, али је код пећи због високих температурних разлика посебно изражено и уочљиво. Стари мајстори су, на основу искуства, покушавали томе да доскоче,

Сл. 12. Пећњаци пронађени у рушевинама двораца у Бобовцу и Краљевој Сутјесци, XV век. Пећњаци припадају старијем типу пећњака, обод је већ шири, иако и даље припадају типу чашистих печњака, према П. Анђелићу

Fig. 12. Niches pratiquées dans les poêles découvertes dans les débris des châteaux de Bobovac et de Kraljeva Sutjeska, XVe siècle. Les niches appartenaient à un type plus ou moins ancien: leur orifice était déjà évasé, quoique présentant toujours le type de niches en forme de petits pots, d'après P. Andjelic

у првом реду избором добре земље, обрадом и армирањем зидова неким влакнастим материјалом — сламом, животињским влакнима, кокадима црепова и сл., чиме су се могле спречити бар мање деформације. Па и поред тога стара пећ није била дугог века. По казивањима старијих људи, на пећи се морао готово непрекидно обнављати премаз, а свакодневно замазивати лице да би се мале, на почетку једва видљиве, пукотине затвориле, а потом и презиђивати сваких неколико година. Уосталом, и савремене каљеве пећи презиђују се сваких неколико година.

Изложени опис грађења пећи није примењиван у свим нашим крајевима. Према С. Тројановићу, у бачким селима пећ се зида помоћу пободених лескових прUTOва повезаних на врху, по којима се ређају ваљци од беле глине помешане са сламом. У врх пећи поставља се мањи, плитак чанак направљен од тврђег блата, „шијица". Две слободне стране око пећи зову се „банак", а трећа, која се

наслања на зид, „запећак“. Пећ се ложи из кухиње. Такве пећи су се до пре четрдесетак година, значи до половине XIX века, градили у Шапцу и звале се „бабуре“, за разлику од пећи са пећњацима, „лончара“.¹⁸

Миленко Филиповић је описао три начина грађења пећи: костур направљен од пружа врбе, зове или стабљика конопље облени се са обе стране дебелим слојем блата, и када се заложи ватра, костур од пружа изгори и остане чврста облога од печене земље; хлебне пећи у Македонији граде се од мањих комада камена и црепа са блатом, а пећи по собама у Срему и код Буњеваца ваљцима од блата. Ваљке у Срему зову „витловка“ а код Буњеваца „бубле“.¹⁹

Завршни лонци могу бити различитог облика. Необичног облика је лонац нађен са остацима пећи из XVII века у београдском доњем граду, који је, изгледа, развијен од пећњака. Ипак, завршни лонци чешће имају бокаст облик са шиљатим дном, и слични су највећем броју старијих који су откривени приликом археолошких ископавања. Са спољне стране су глеђосани. Пада у очи и њихова сличност са пећњацима из ранијих периода, као што су они откривени на градишту код Мрсунског Луга из X—XIII века²⁰, београдском граду или Голупцу, који потичу махом из XIV и XV века.²¹ Готово истоветни савременим завршним лонцима откопани су у рушевинама конака манастира Милешеве (XVII век) и приликом археолошких радова у Бобовцу и Краљевој Сутјесци, налазишту из XV века.²²

На Пештери, у сеоској кући, према казивању сеоских мајстора завршни лонац се не уграђује. Горњи део пећи се приликом зидања сузи у, како кажу „грло“, у које се углави „глава“ или „главина“, плоча од камена са конусно обрађеним ивицама. По постављању се ивице замажу блатом „да не пуши“.

Мајстори. О мајсторима који су градили пећи, поготово о оним у граду, мало знамо. Једино што је народна традиција забележила и запамтила да су пећи градили посебни мајстори вични овоме послу. Прикупљање грађе о пећима и њиховом грађењу отежавала је и чињеница да је овај занат већ ишчезао. Наше искуство са мајсторима које смо налазили да нам реконструишу старе пећи у Музеју народног градитељства у Сирогојну то је потврдило. Изгледало је да се занат израде старих земљаних пећи већ толико изгубио да су мајстори за које смо добили обавештења и уверавања да познају занат били у свему несигурни — нису умели да пронађу добру земљу, нити су умели да је приреде, а најнесигурнији су били у зидању. Нису знали да изаберу праве односе између „сандука“ и „кубета“, нису знали да правилно изведу куполу, ни да је заврше. Сваки од четири мајстора које смо у златиборским селима пронашли и довели да раде понешто је знао,

нечег се присећао, али да пећ озида до краја није могао.

У том погледу нешто је боље било у околини Лознице, у селу Коренита. Тамо је још било људи који су умели да раде пећи. Истина, тамо се пећи граде само у понекој воденици, па и оне невешто и доста измењеног облика. Ипак су мајстори умели да одаберу земљу, да је „учине“ да касније не пуца и да сазидају пећ. Ово се може објаснити тиме што је Коренита својевремено позната као један од центара за израду грнчарије на ручном колу, па је традиција обраде глине ипак оставила неког трага.

О мајсторима који су градили пећи по градовима још мање се зна. У нашим старијим писаним изворима, где су занатлије често присутне, и у архивама Дубровника и других приморских градова, одакле црпемо значајан део знања о животу у нашој средњовековној прошлости, мајстори за пећи се не помињу. Подаци о мајсторима које шаље дубровачка република у Београд бану Матку Таловцу да зидају пећи односе се на пећи за опеку и купећерамиде. Познато је да се у Дубровнику собне пећи нису градили, па ни у попису заната у Дубровнику мајстори за пећи нису забележени.²³ А у једном касном документу о преласку мајстора из ондашње Аустрије, тачније из Земуна у Србију, у релативно малом временском раздобљу, међу великим бројем мајстора различитих струка налази се само један пећар.²⁴ Јасно је да то нису били наши људи, већ аустријске занатлије, можда и нашег порекла, који су доносили и новости у своме послу, што је тадашња, нова градска средина, тек у израстању, радо примала и усвајала. Ни у посебним студијама које су обрађивале занате у градским насељима, као, на пример, у Сарајеву, мајстори за израду пећи не само да немају свој еснаф већ се и не помињу, иако их је, судећи по пећима којих

¹⁷ Љ. Мичић, *нав. дело*, 421; Н. Павковић, *нав. дело*, 85; М. Кадић, *нав. дело*, 87.

¹⁸ С. Тројановић, *нав. дело*, 8.

¹⁹ М. Филиповић, *нав. дело*, 102.

²⁰ З. Вински и К. Вински-Гаспарини, *Градиште у Мрсунском Лугу*, Урбанизам и архитектура 11—12 (Загреб 1950) 83—87.

²¹ М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, Београд 1970, т. XIX — 4, 5; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 74, 76.

²² П. Анђелић, *Бобовац и Крајева Сутјеска*, Сарајево 1973, 115—126.

²³ Ц. Фисковић, *Наши градитељи и кипари XV и XVI стољећа у Дубровнику*, Загреб 1947, 51. Градитељи пећи немају своју братовштину у Дубровнику, нити их има у попису заната (вид. D. Roller, *Дубровачки занати*, Загреб 1951).

²⁴ Од 1818. до 1858. године, значи за 40 година, од укупно 1.271 мајстора који су из Земуна прешли у Београд, нашао се само један мајстор за прављење пећи (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, САН, Посебна издања, ССХХП, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954, 97.

је у свакој кући било по неколико, морало бити много.²⁵

Остаје једино да се претпостави да је тај посао остао везан за дунђерски занат, па да, највише због тога, пећари нису имали свој еснаф. Познато је да су стари дунђери умели да саграде кућу од темеља до крова, али и то да на кући која се гради има велики број послова које не може да заврши мајстор једне струке. Осим зидања и тесарских радова, што и јесте посао дунђера, више посебних радова изводили су мајстори, који су, ако ништа друго, бар били вештији од других у извесним пословима. Тако, на пример, таванице по собама могао је да уради сваки вештији столар, али су делове у дуборезу израђивали дрворесци, какви су били у XIX веку чувени Мијачки копаничари. Велику количину железних делова — шарки, реза, клинова и брава — често уметнички обликованих, израђивали су ковачи. За кућу је требало урадити и већи број грнчарских цеви за довођење воде до дворишта, где су, кад год је било могуће, грађене чесме, за димњаке и димњачке капе, потом лончиће за пећи, што су радили грнчари.

Тако је некако морало бити и са мајсторима који су градили пећи, па су због поделе рада унутар мајсторских дружина остали непознати. Тек их је понегде бележила народна усмена традиција, али протоком времена, са сменом становништва, досељавањима и умирањем старијих, и она се гаси, а некада позната имена падају у потпун заборав. Тако нам је остало ту и тамо тек понеко име сеоског мајстора. А и то се догодило можда највише због тога што се на селу стара пећ дуже задржала, па са њом и народно сећање.

Исходи археолошких истраживања. Приликом ископавања средњовековних налазишта, посебно сеоских насеља из раног средњег века, налажене су тзв. куполасте пећи, по типу сродне са пећима других народа који су се налазили у исто време у Панонији и Подунављу. Ове пећи су познате и испитане. Утврђен им је облик, начин на који су грађене, а разврстане су и по начину зидања, материјалу употребљеном код грађења и положају у кући.

На раносредњовековном налазишту, Бостаништу код Мошорина у Бачкој, у једном од откопаних станишта пронађена је собна пећ наслоњена на зид који дели кућу на два дела. Ложиште је пробијено кроза зид па се пећ положила из предње просторије, која је служила као кухиња. Пећ није могла бити потпуно реконструисана, јер није нађено довољно елемената да би се утврдио њен изглед. Река Тиса, на чијој се обали данас налазе остаци насеља, однела је половину куће, а са њом и добру половину пећи. А и оно што је остало од зидова пећи оштећено је толико да се облик пећи није могао сасвим сигурно утвр-

дити. Остале куполасте пећи откривене на овом и другим бројним налазиштима (нађено их је само на овоме налазишту још неколико) ложиле су се непосредно из просторије у коју су постављене, па тако ложиште у другој просторији није потврђено као правило.²⁶

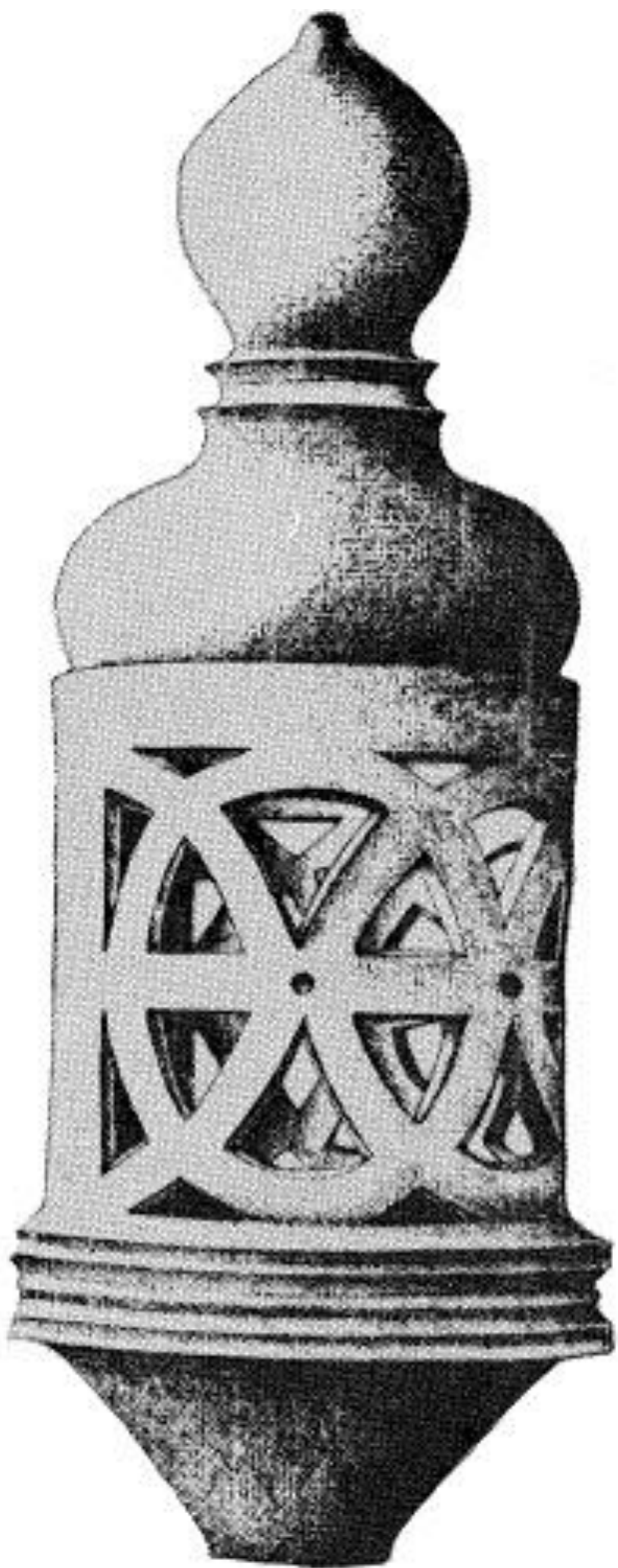
Последњих двадесет или чак и тридесет година знатно више се ради на истраживању старих утврђења и насеља из средњег века, а посебно манастирских целина. Између осталог откривен је и велики број остатака старих пећи — фрагмената зидова, велики број пећњака, па чак и неколико релативно добро сачуваних доњих делова пећи. Налази из Сланкамена, Смедерева, Београдског града, Новог Брда, Голупца, Старог Раса, Сопоћана и Милешеве, и нарочито Бобовца и Краљеве Сутјеске²⁷, показали су да су пећи са пећњацима грађене кроз читав средњовековни и доцнији турски период.

Најстарији налази пећи са пећњацима код нас потичу са ископавања градишта код Мрсунског Луга у Славонији, где су у откопаним кућама градишта пронађени остаци лепа од пећи и већи број негледжосаних пећњака. Градиште је прелиминарно датирано од X до XIII века. Пећњаци припадају најстаријем познатом типу, у облику чаше, грубе су фактуре, без обода. Рађени су на ручном колу, што потврђује и печат утиснут код неких на дно посуде. Према закључку археолога, пронађена количина земље и фрагмената зидова је велика, толико да можда потиче чак и од две пећи. Пронађен је и други тип пећњака, бокаст, са шиљатим завршетком. Пећ или пећи нису могле бити реконструисане, јер се леп од зидова распао у сувише ситне комаде и аморфну зидну масу.²⁸

Из XIV и XV века потичу пећњаци и остаци пећи нађени приликом ископавања средњовековних столних места босанских владара Бобовца и Краљеве Сутјеске. Пронађени су остаци више пећи, бар 4—5, са већим бројем пећњака различитог типа. Најзначајнији су велики четвртасти пећњаци са затвореним лицем у које су утиснути грб и натпис краља Твртка II Твртковића, по типу слични пећњацима пронађеним у Београдском граду, које су радили очито или угарски мајстори или под јаким утицајем угарских мајсторских радионица.²⁹ Други тип пећњака има облик чаше, без обода је, или са сасвим малим ободом. Пронађен је и завршни лонац са којим се завршава калота пећи, који је идентификован као поклопац, капа глинених светиљки.³⁰

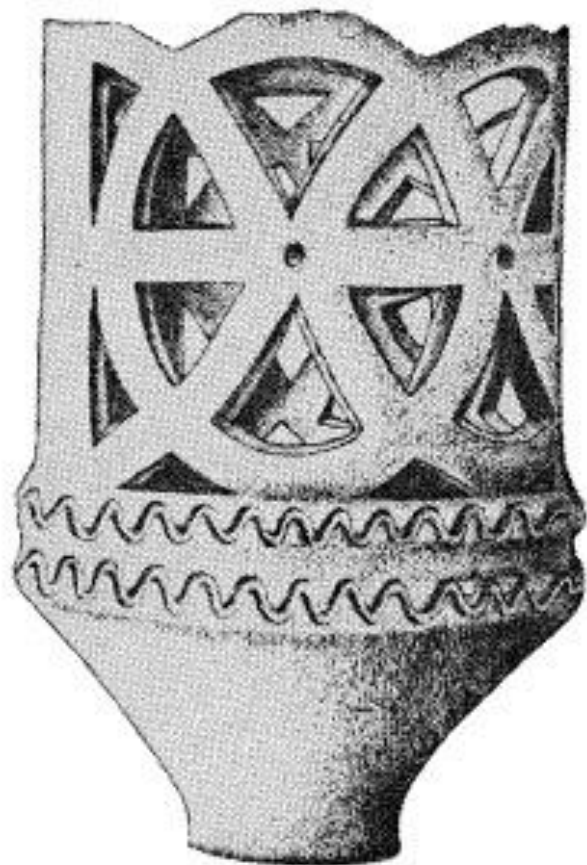
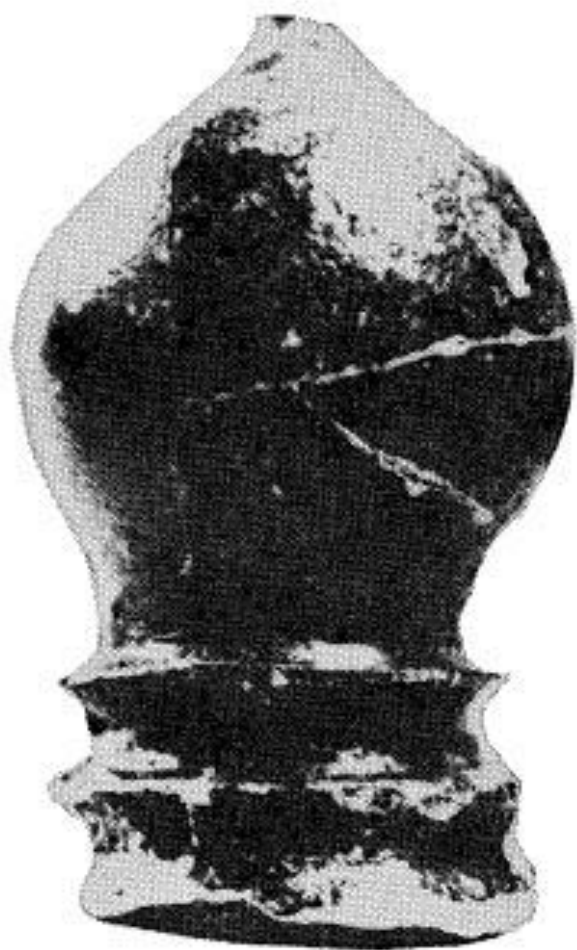
Ни ове се пећи нису могле реконструисати, али су налази пећњака, а нарочито завршног лонца, од посебног значаја, јер се такви лонци понављају и у једном знатно каснијем времену, на пећи откривеној у рушевинама конака манастира Милешеве.

У кући из друге половине XVII века откопаној у утврђеном подграђу Београдског града

Л. 13. Керамичке „светиљке“, покушај реконструкције, према П. Анђелићу

Fig. 13. Tours lanternes en céramique, essai de reconstitution, d'après P. Andjelić

Доњем граду — нађени су потпуно очувано постоље и доњи део пећи са пећњацима, ложиштем и остацима горњег кружног дела. Пронађен је и лонац — пећњак са којим је калота пећи била завршена. Откопана је и читава грађевина из које се види место пећи у кући. Ложиште пећи било је од собе одвојено масивним зидом на који се пећ ослањала и у коме се налазио отвор ложишта. Збуњује место у просторији где је пећ саграђена, јер судећи по објављеној скици основе, то је морала бити сасвим уска просторија — свега 1,80 m, што се никако не уклапа у оно што знамо о положају пећи у стамбеним зградама какве су се подизале у XVIII и XIX веку.³¹

²⁵ Х. Крешевљаковић, *Еснафи и обрти у старом Сарајеву*, Сарајево 1958.

²⁶ Р. Веселиновић, *Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој*, Рад војвођанских музеја 2 (Нови Сад 1953) 12, 13 и сл. 1, 2.

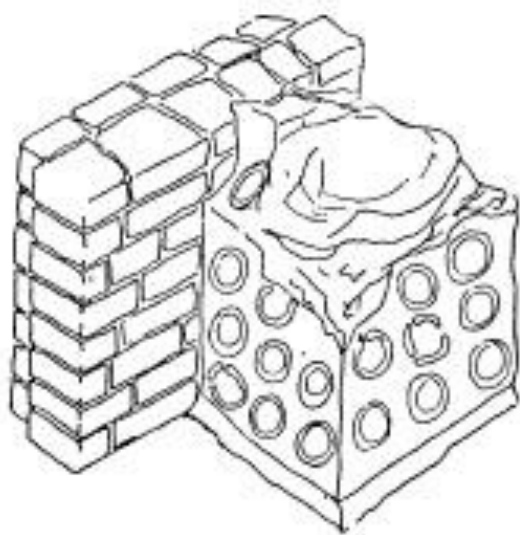
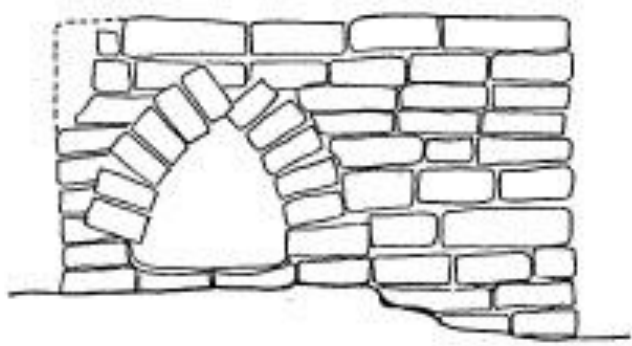
²⁷ Објављене резултате великог броја истраживања није могуће све навести на овом месту. Више код: М. Бирташевић, *нав. дело*, 83—87, и М. Бајаловић-ХаџиПешић, *нав. дело*, 69—71.

²⁸ З. Вински и К. Вински Гаспарини, *нав. дело*, 83, 86, 87.

²⁹ П. Анђелић, *нав. дело*, 123—125.

³⁰ Исто, 124. Као да ни сам аутор није био сигуран у реконструкцију „свјетиљке“, па сматра да код реконструкције све није разрешио. Мени изгледа да се овде не ради о светиљкама, већ о деловима димњака. Такви димњаци градили су се све доскора на скромнијим градским кућама на југу Србије, а израђивали су их грнчари. Били су састављени од више делова, а завршни део, „капа“, била је, слично као и ове светиљке, перфорирана и завршена профилисаним капом. Поклопац керамичке светиљке потпуно је једнак поклопцу, односно лонцу са врха пећи пронађеном у манастиру Милешеви, и једном који потиче са Ужичког града и чува се у ужичком музеју.

³¹ Г. Марјановић-Вујовић, *Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу*

Сл. 14. Остаци пећи из београдског Доњег града, XVII век, према Г. Вујовић

Fig. 14. Vestiges de poêles provenant de la ville basse de Belgrade, XVIIe siècle, d'après G. Vujović

Од посебног су значаја за наше познавање старијег начина грађења и одређивање места у кући две пећи из XVII века, једна откопана у манастиру Сопоћанима, а друга у Милешеву. У Сопоћанима је откривен добро очуван доњи део пећи четвртасте основе са три реда лончића. Зидана је од комада опеке и ћерпича са блатом као везивом. Лончићи су са зеленом глеђи, а око лончића и по ивицама пећи била је видљива црвена бордура. Пећ се наслања на преградни зид који је делио собу од неке врсте предсобља, оставе или кухиње, просторије без сопственог осветљења, која се налазила у дубини стамбеног тракта и пружала се до ободних зидова манастирске целине. Пећ у Сопоћанима је сасвим сигурно коришћена све до пред крај XVII века, јер су коначи 1689. године приликом једног напада на манастир страдали у пожару.³²

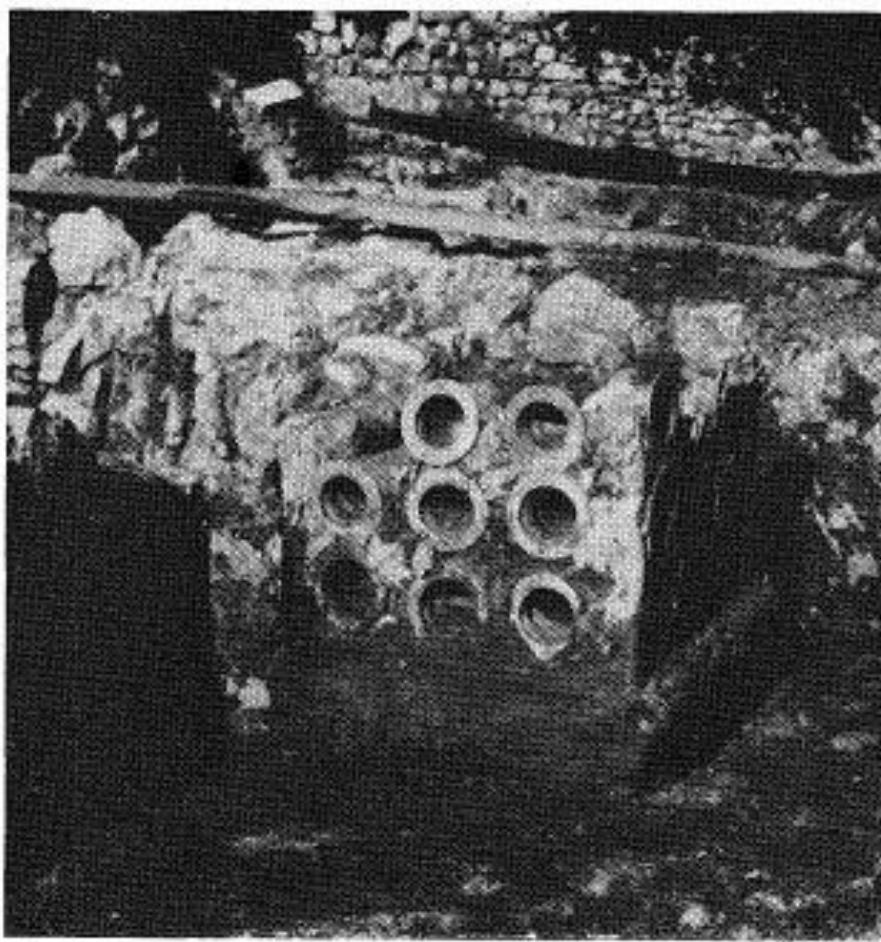
И пећ из Милешеве имала је сличан положај у стану, највероватније келији неког од калуђера. Налазила се непосредно уз улазна врата у собу, наслоњена на зид, а положила се из просторије кроз коју се долазило до собе. Изнад ложишта је била постављена напа — скупљач дима. Сачуване конзоле које су носиле лук напе говоре да је она била зидана, па је могуће да је у овој просторији била кухиња. Од пећи је сачувано само постоље, из којег се могло видети да је и ова пећ, као и друге, имала четвртасто постоље и квадратни доњи део са ложиштем нешто мало издигнутим изнад нивоа пода собе.³³

Пећ је у тренутку рушења коначи била цела и у употреби, па је највероватније, после пожара или неког другог узрока, када је дошло до обрушавања зидова и горњих конструктивних делова грађевине, и она порушена. Тако је остао сачуван највећи део њене конструкције. Ископана су укупно 34 цела пећњака и нешто полумљених у фрагментима, завршни лонац са врха куполе, али, што је нарочито драгоцено, и велики број комада лепа, из којих су се могли видети, па чак и доста тачно реконструисати, њен облик и изглед.

Зидана је глином жутеокер боје, на исти начин на који су се доскора зидале пећи по селима Златибора и Златара. Са наличја, тј. са унутрашње стране зидова, јасно се уочава да је земља наносена у слојевима, па изгледа као да су слагане опеке или ћерпич, само што

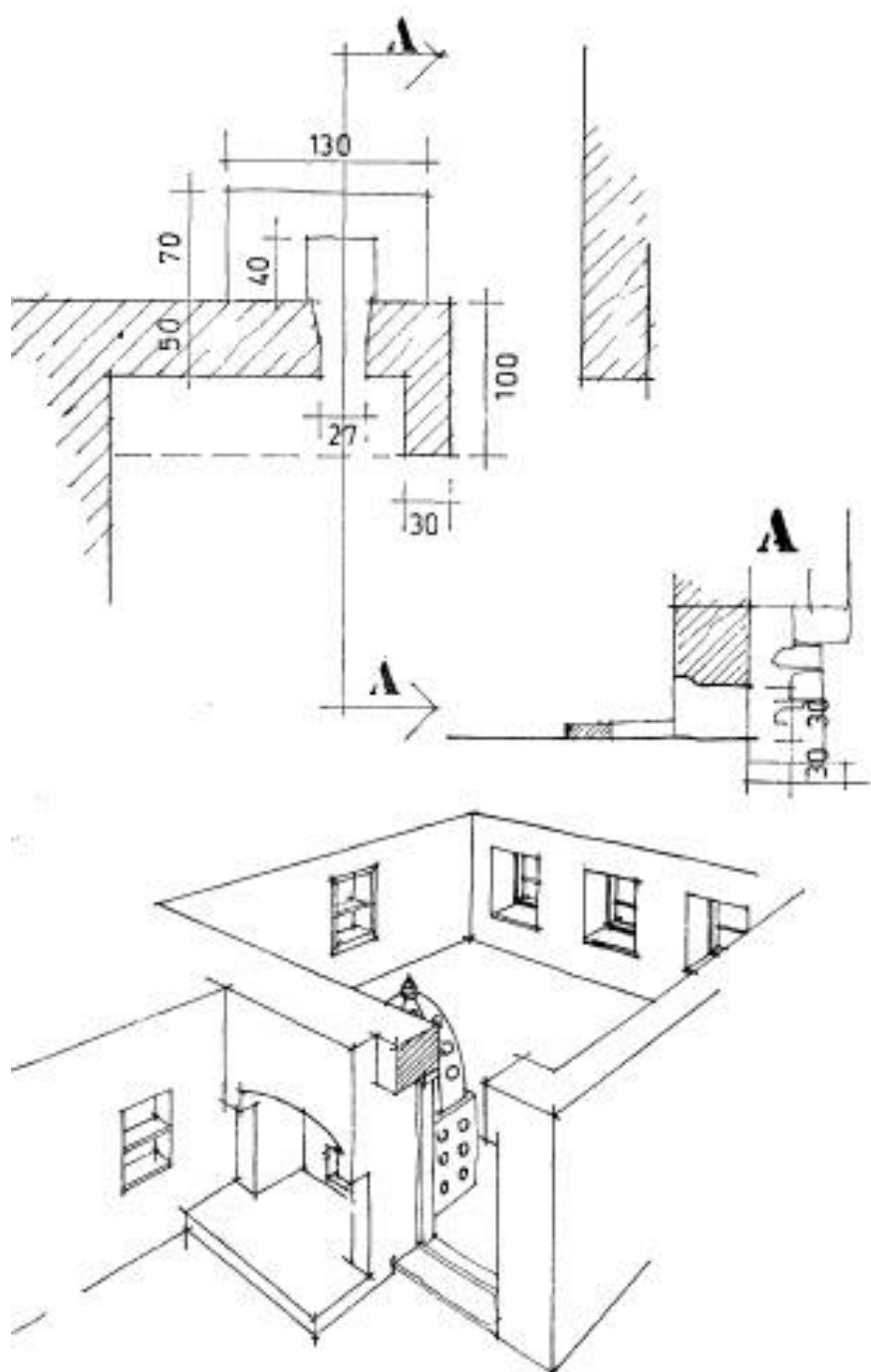
се овде радило влажном и још неосушеном земљом. Приликом уграђивања пећњака радило се слично као када се израђују лонци на ручном колу — грло пећњака, део између граничника и обода, обавија се тањим ваљком земље, па тек онда полаже на место где се уграђује.

Велики број фрагмената зида омогућио је да се изврши потпуна реконструкција. Утврђено је да доњи, квадратни део, „сандук“, није имао уобичајен профилисани венац какав се налази на највећем броју пећи. Пронађени комади земљаног зида пећи, са отиском обода пећњака, омогућили су да се утврде број уграђених пећњака, дебљина зида, размак између пећњака и облик горњег дела — висина и број страна. Горњи део пећи, „кубе“, био је вишеугаон, без венца и завршен је лонцем који је пронађен неоштећен.

Сл. 15. Остаци пећи из коначи манастира Сопоћани, пре 1689. године, фото О. Кандић

Fig. 15. Fragments des poêles provenant du bâtiment d'hébergement du monastère de Sopoćani. Avant 1689. Photo O. Kandić

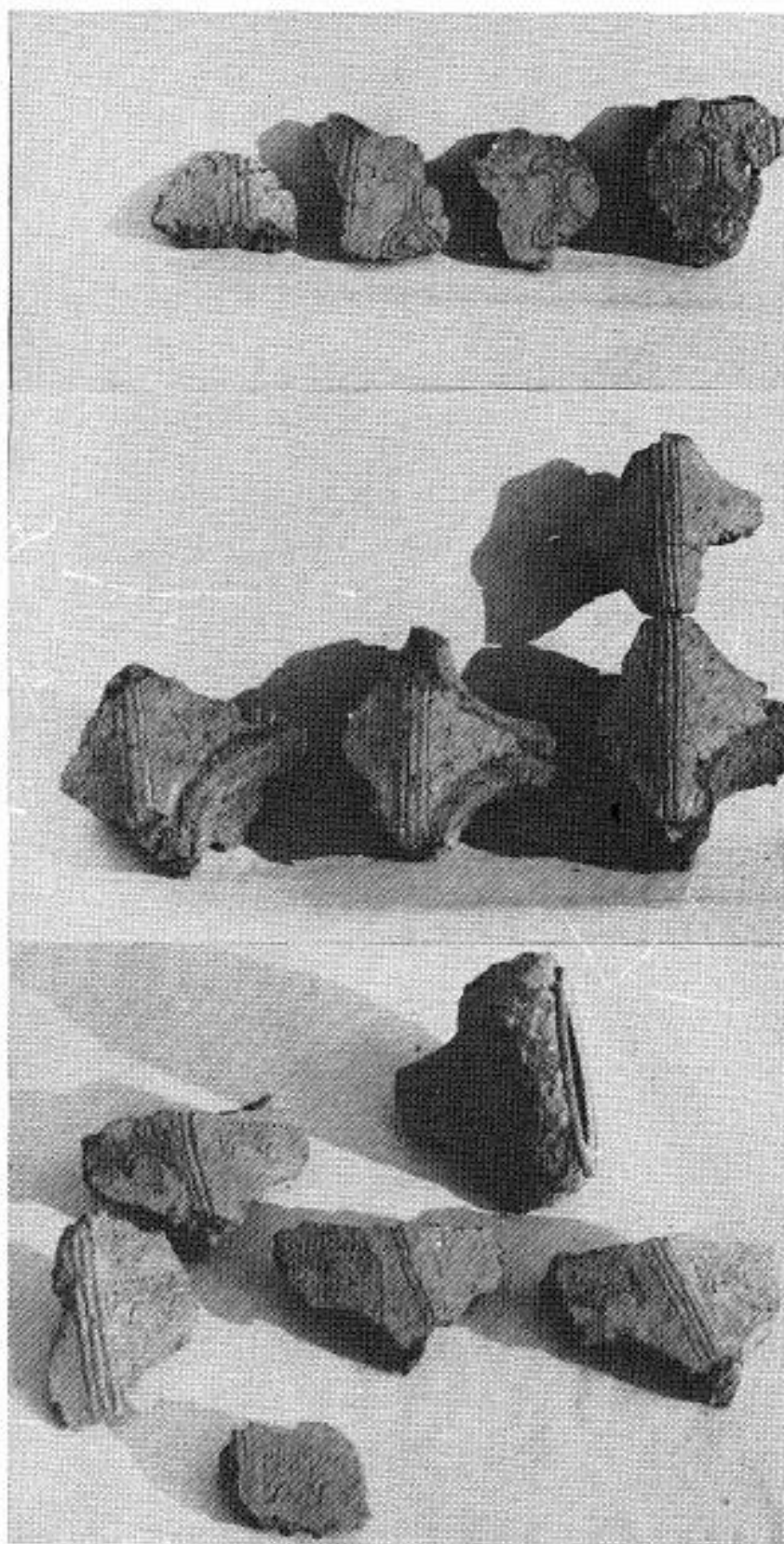
Сл. 16. Основа и пресек ложишта пећи откопане у рушевинама конака манастира Милешева

Fig. 16. Plan et coupe du foyer appartenant au poêle qui a été mis au jour dans les ruines du bâtiment d'hébergement de Mileševa

Највећа вредност ове пећи је свакако у орнаментици којом је била украшена. Лице пећи је било премазано разређеном, житком глином, после чега је уцртаван украс. Горњи део пећи је до врха куполе издељен вертикалним и хоризонталним паралелно вођеним линијама на мања поља. На пољима где нема пећњака утиснути су или угребани украсни орнаменти — тролисни цветови са базом, слични тролисним хералдичким љиљанима какви се појављују у орнаментици на фрескама или дуборезу на вратима црква из XV и XVI века.³⁴ Други украсни мотив је од највероватније четири аркадице, којим су са горње и доње стране оивичени пећњаци у горњем највишем реду. Горњи руб доњег дела пећи, „сандука”,

београдског града — доњем граду, Годишњак града Београда XX (1973) 203, 204, и таб. V, VII и VIII.

³² На пећ у Сопоћанима су ми указали и пружили о њој основне податке археолог А. Јуришић и архитект О. МарковићКандић, за шта им дугујем посебну захвалност.

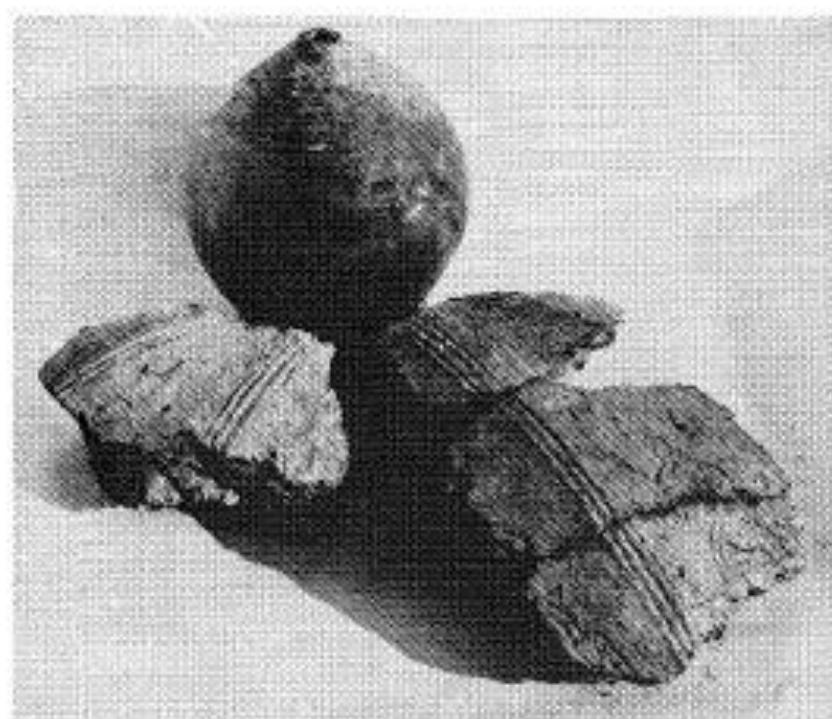
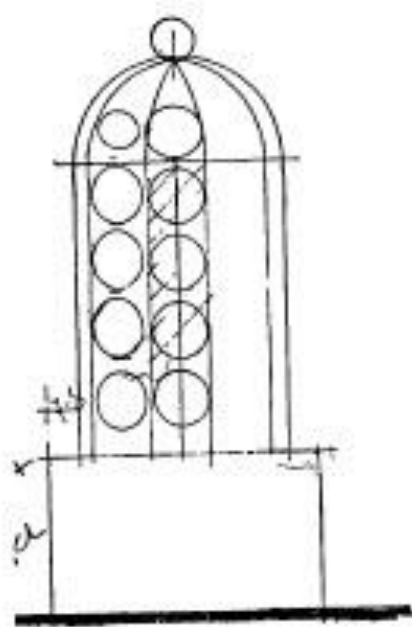

Сл. 17. Пронађени фрагменти зидова пећи из манастира Милешева. Јасно се уочава сграфитом уцртана орнаментика, а по ободима фрагмената лежишта пећњака

Fig. 17. Fragments des parois du poêle découverts au monastère de Mileševa; on distingue nettement l'ornementation exécutée par le grattage de l'enduit — sgraffiti — et, sur les bords des fragments, les rainures des niches

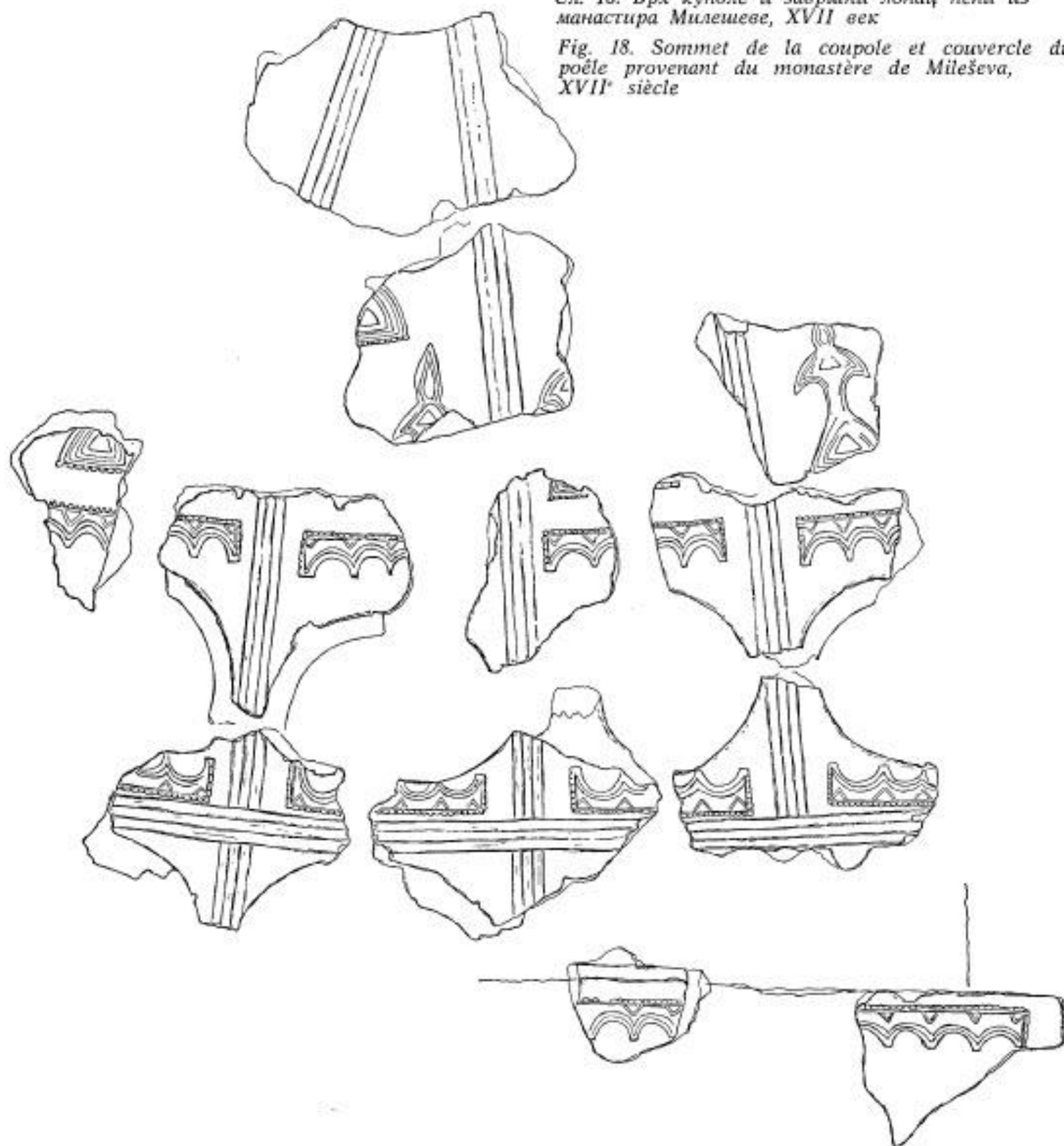
³³ Пећ је ископана приликом истраживачких радова на целини манастира Милешева. Радовима су руководили арх. Р. Финдрик и археолог Ч. Јордовић.

³⁴ Нпр. на доњем делу двокрилних врата манастира Слпче или Трескава, оба из XVI века (вид. М. Ћоровић-Љубинковић, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, Београд 1965, 69, таб. XXVIII, XXIX).

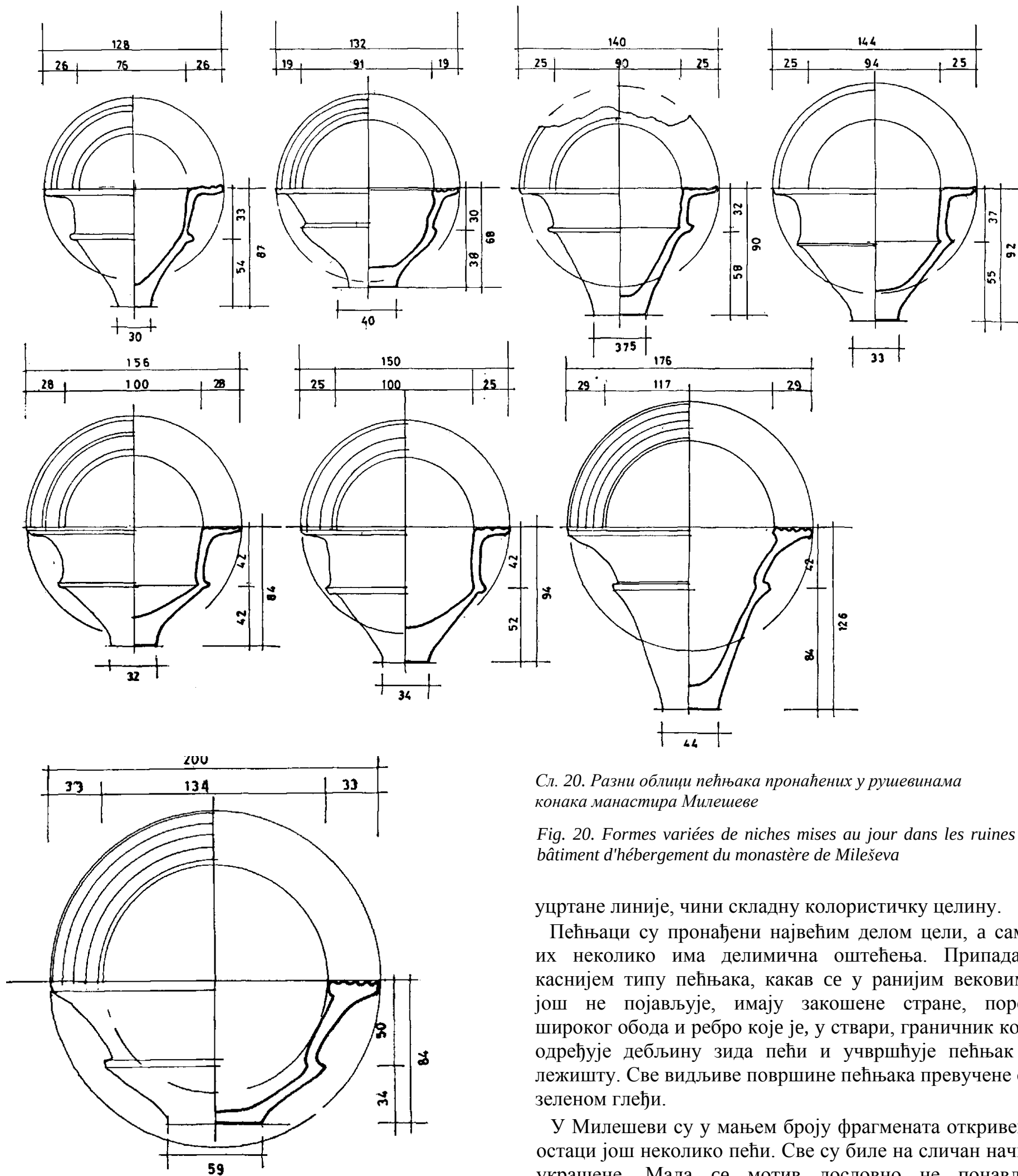
Сл. 18. Врх куполе и завршни лонац пећи из манастира Милешеве, XVII век

Fig. 18. Sommet de la coupole et couvercle du poêle provenant du monastère de Mileševa, XVIIe siècle

Сл. 19. Реконструкција пећи из манастира Милешеве и цртежи карактеристичних делова орнамента

Fig. 19. Reconstitution d'un poêle du monastère de Mileševa et dessins des parties caractéristiques de l'ornementation

Сл. 20. Разни облици пећњака пронађених у рушевинама
конака манастира Милешеве

Fig. 20. Formes variées de niches mises au jour dans les ruines du
bâtiment d'hébergement du monastère de Mileševa

уцртане линије, чини складну колористичку целину.

Пећњаци су пронађени највећим делом цели, а само их неколико има делимична оштећења. Припадају каснијем типу пећњака, какав се у ранијим вековима још не појављује, имају закошене стране, поред широког обода и ребро које је, у ствари, граничник који одређује дебљину зида пећи и учвршћује пећњак у лежишту. Све видљиве површине пећњака превучене су зеленом глеђи.

У Милешеви су у мањем броју фрагмената откривени остаци још неколико пећи. Све су биле на сличан начин украшене. Мада се мотив дословно не понавља, појављују се упоредо извучене линије и цртежи орнамената, па се препознају манир и техника истог мајстора. Упоредо са овим пронађени су и пећњаци различите величине и боје глеђи. Нарочито су упадљиви широки и плитки пећњаци, тањијрастог изгледа, жутозелене боје. Изузетно су велики — промер отвора обода је 18 cm.

Писани помени. Писани помени из ранијих векова о собној пећи и загревању собе у нашим крајевима су малобројни и оскудни. То су најчешће кратки, сажети описи, без улажења у појединости, али ипак драгоцени, јер

оивичен је исто тако аркадицама у непрекинутом низу.

Вертикалне и хоризонталне линије су уцртане неком оштром зупчастом алатком, то се јасно види, док за орнаменат аркадица и хералдичког љиљана није посве сигурно утврђено да ли су уцртани слободном руком по неком шаблону или су утискивани печатом. У сваком случају, било да је примењен један или други поступак, направљена је нека врста сграфита — тамнија подлога пробија се испод линија па на оцртаним површинама, и заједно са зеленом бојом глеђи са пећњака и игром сенки од рељефних површина коју остављају

нам истовремено и указују на понешто што нисмо могли сазнати из онога што је под рушевинама откривено или саопштено у сећањима оних који су земљане пећи запамтили. Тако је потврђено да се пећ и у XVII веку ложила из друге просторије, да је била висока колико и соба, као и да се пећ из XVII века скоро не разликује од оне коју смо затекли у нашим старијим кућама. А, најважније, показало се да већ половином XVII века постоји велики број кућних или собних купатила. Купатила до сада нису археолошки потврђена у старим стамбеним грађевинама, јер овај период, уз ретке изузетке, није истраживан.

Сви писани извори о загревању куће и пећима су, осим једног или два, из новијег времена и не сежу даље од половине XVII века. Тек од тада су путници који су пролазили кроз наше крајеве и задржавали се дуже или краће по градовима, и то махом по турским кућама и хановима, оставили нешто више описа собних пећи и кућних купатила.

Француз Кикле (Quiclet), краљевски тумач за турски језик, путујући по Босни 1658. године, у Бјељини, „а и другдје“ запажа по собама пећи³⁵, а Енглеz Едвард Браун, десет година касније, 1668. или 1669. године, боравећи у Београду, одсео је код једног јерменског трговца, што му је омогућило да посети „и неколико других јерменских трговаца који су поизграђивали лепе куће. Једна је имала чесму и лепо купатило и пећи.“³⁶ Енглескиња леди Мери Вортли Монтегју у *Писмима са истока* у фебруару 1717. године из Београда пише: „Имамо велику пећ коју стално ложе, али су ипак прозори наше собе са унутрашње стране залеђени.“³⁷

Чувени турски путник и путописац Евлија Челебија, који је кроз наше крајеве више пута путовао од 1660. до 1668. године, оставио нам је мноштво описа градова, кућа по градовима, те, између осталог, пише и о кућном купатилу. У опису града Сарајева, говорећи о јавним купатилима додаје: „има још око шест стотина и седамдесет купатила у господским кућама, јер у свакој има пећ, па су у кућама првака и великаша подигнута раскошна купатила. И ја сам се, сиромас, с уживањем купао у многим господским купатилима.“³⁸ Још краће говори о Скопљу: „Грађани овога мјеста кажу да осим тих има још до хиљаду и шездесет кућних хамама и тиме се поносе.“³⁹ А за Сремску Митровицу, која је тада била у границама Турске царевине, нешто је одређенији: „У томе мјесту има много кућних бања са пећима, јер како је овде зима јака, устаљен је ред да се у свакој кући налази пећ.“⁴⁰

У описе и запажања Евлије Челебије не би требало сумњати и поред његове познате склоности ка претеривању. Пећи, и уз њих купатила, сигурно су постојали у то време. А по томе што посебно истиче везу пећи са ку-

патилом, може се претпоставити да је и у оно време купатило имало сличан положај као што је имало и у XIX веку. Купатило се налазило уз собу, и загревало се истом пећи која је грејала и собу. Евлија и у своме опису Бање Луке сасвим јасно каже да „У свакој бољој кући (хандан) изграђена су кућна купатила с пећима (собали хамам)“⁴¹, из чега произлази да се ради о купатилу које се налазило уз собу или у њој.

И подаци о броју купатила у оновременом Скопљу потврђују такав закључак. Истина, и сам Евлија као да је помало посумњао у број који су му, како наводи, грађани Скопља са поносом саопштили.

Но нема места сумњи; када се упоређи број кућних купатила (1060) са бројем кућа у Скопљу (преко 10.000), излази да је толики број купатила сасвим могућ, уколико су то била купатила каква се граде уз собе.⁴² А да ли су та купатила била онаква каква су се градила у XVIII и XIX веку, откад имамо сачуване собне „бањице“, или некако друкчија, за сада се не може рећи ништа одређеније. Тек пажљива археолошка истраживања остатака грађевина из овога периода могла би показати колико су изнете претпоставке тачне.

О пећима по градским кућама пишу и путници који су путовали по нашим крајевима током XIX века. Описи из овог времена већ садрже више података. Француски путник из прве половине XIX века Сипријен Робер, када говори о кући у босанским градовима, каже да једино што „опомиње на Европу“ јесу „њемачке пећи од печене и лакиране земље, масивне, готово исто толике висине колике и соба.“⁴³ А други Француз, Ами Буе (боравио је у нашим крајевима 1836, 1837. и 1838. године) скреће пажњу на пећи, за које тврди да је на њих наишао једино у Босни, и то у градовима: „Пећи су земљане, и са доње стране облик им је 'четвртаст', док је горњи дио у облику 'благог конуса'. На површини се налазе ту и тамо удубљења, у које се стављају зеленкасти лончићи од емаља.“ То служи, тврди путописац, „као украс“.⁴⁴

³⁵ М. Шамић, *Француски путници у Босни на прагу XIX стољећа*, Сарајево 1966, 268.

³⁶ З. Левентал, *Британски путници у нашим крајевима од средине XV до почетка XIX века*, Горњи Милановац 1989, 124.

³⁷ Исто, 191.

³⁸ Е. Челебија, *Путопис*, I Сарајево 1957, 128.

³⁹ Исто, *Путопис* II, 35.

⁴⁰ Н.д., 113.

⁴¹ Исто, *Путопис* I, 238.

⁴² Исто, *Путопис* II, 32, 35.

⁴³ М. Шамић, *Француски путници у Босни и у Херцеговини у XIX стољећу*, 1836—1878, Сарајево 1981, 247.

⁴⁴ Нав. дело, 248.

Нешто раније, 1807—1808. године, путовао је по нашој земљи Француз Шомет де Фосе, и пишући о своме боравку у Босни каже: „Те пећи врло великих димензија, високе су готово колико и соба, и ложе се споља изван собе. Грађене су од глине, и у њих се уграђују одозго до доље глеђом премазани земљани лончићи, налик на оне у нашим вртovima, а дно им се окреће с унутрашње стране пећи; ове пећи дају велику топлину.”⁴⁵ Очито да је моћ запажања овог Француза била велика. Опис од свега неколико редова потпуно је тачан, а ниједан битнији податак није остао незабележен.

Године 1812. Босном је путовао још један Француз, Шарл Пертизије, и упоређујући куће у Босни са кућама у другим крајевима Турске каже да се „најупадљивија разлика састоји — у пећима од опеке, које у Босни чине саставни део самих кућа, као и у Њемачкој, док се другдје задовољавају тиме да станове загријавају мангалама.”⁴⁶

Сви досадашњи описи пећи односе се само на кућу у граду. Мало је који путник имао прилике да уђе у сеоску кућу и да у њој заноћи, што би му омогућило да је боље упозна. Међу тим ретким путницима био је и Енглеz Артур Еванс, који је 1875. године на путу кроз Босну и Херцеговину обилазио села уз Војну границу око Карловца, па говорећи о кућама граничара, неколико речи посвећује и пећи у сеоској кући у Босни: „У другом углу налази се пећ и оваква се такође може видјети у свим овим предјелима. Изграђена је од печене цигле, доље четвртаста горе звонаста облика, са ваљкастим удубљењима налик на голубије рупе, а то су у Босни, гдје се налази још грубљи облик ове пећи, уствари, лонци положени у глину; никада нисмо могли да утврдимо да ли се ово чини из жеље да се добије већа топлотна површина, да ли ради одржавања извјесне кухињске мистерије, или пак, једноставно служи као украс, што је највјероватније.”⁴⁷

Овај последњи опис настао је у релативно новије време, али је сигурно да су се по сеоским кућама пећи градиле и раније. То се види из извештаја аустријских обавештајаца који су прокрстарили Србију и Босну од 1783. до 1785. године. Темелјитији и бољих запажања, у њима се чешће него што би се рекло према ономе што су путници раније бележили говори о кућама које уз просторију са огњиштем, коју називају „кухиња”, а у народу се и онда, а и данас, зове „кућа”, имају и собу. Пећ не описују, јер у кратким и сажетим извештајима, због обима материјала и сврхе за коју су прављени, за тако нешто није било места, већ само дословно говоре да су у кући собе одвојене од кухиње и да имају грејање, што већ само по себи упућује на пећи.⁴⁸

Завршна разматрања и нека спорна питања. О пећи са пећњацима се већ доста зна, али све што је до сада код нас откривено није могло да пружи одговор на питање које се морало поставити: да ли постоји веза између куполасте пећи, какву су градили Словени у првим вековима по доласку на ове просторе, и наше старије пећи са пећњацима. Досадашња истраживања као да нису пронашла праву и непосредну везу. Разлике су изузетно велике и не могу се премостити, иако је одувек постојало понешто што је повезивало загревање куће у та два ипак временски удаљена периода.

Пећ откривена у Бостаништу, о којој смо већ говорили, има на исти начин решено ложење. И она се налазила у дводелној кући, постављена исто тако уза зид који дели собу од „куће” — кухиње — и ложи се из „куће”, као и пећ у нашој сеоској кући. Сличност је заиста велика и, ако ништа друго, она показује да се већ у то време траже боља и погоднија решења како би се удобност стамбеног простора подигла на виши ниво. Овај једини пример којим располажемо очито није довољан за доношење коначних закључака. Остале куполасте пећи откривене на овом, а и многим другим налазиштима — само на овоме налазишту откривено је још неколико — ложиле су се непосредно из просторије у којој су се налазиле.⁴⁹ Налази из овога и других насеља из тога периода показују да су пећи могле бити укопане у један од зидова полузеमुнице или у блок земље који је приликом грађења остављен у просторији. Налазиле су се уз један од зидова или у неком од углова, али увек насупрот улаза.⁵⁰

Друго што би могло да укаже на међусобну везу је техника грађења. Пећи у X и XI веку грађене су на исти начин на који су пећи градили мајсторисељаци по нашим селима у XVIII и XIX веку. И раније, у X—XI веку, као и у XIX, за грађење се употребљавала земља или глина у коју су се уграђивали као арматура уломци старије, затечене античке

⁴⁵ Исти, *Француски путници у Босни на прагу XIX стољећа, и њихови утисци о њој*, Сарајево 1966, 268.

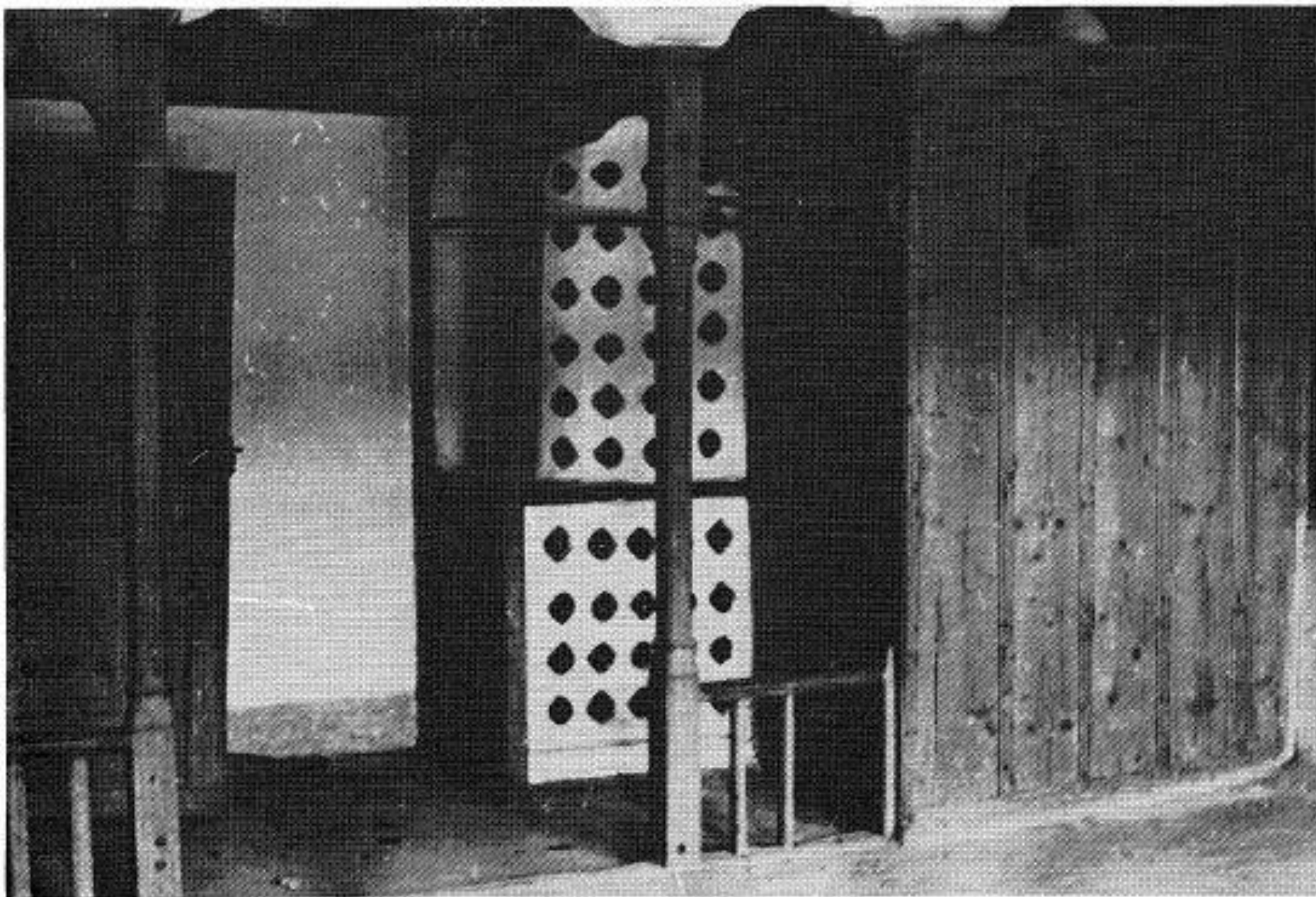
⁴⁶ *Нав. дело*, 250.

⁴⁷ А. Еванс, *Пјешке кроз Босну и Херцеговину током устанка августа и септембра 1875*, Сарајево 1973, 97.

⁴⁸ Д. Пантелић, *Војно географски опис Србије пред Кочину крајину, од 1783 и 1784 год.*, Споменик LXXXII (Београд 1936) 125, 135 и др. „Dorf Gradacz. Ein christliches Dorf von 8 aus Holz erbauten Häusern [...] Dißes Dorf hat mit Heizöfen versehene Zimmer.”

⁴⁹ Р. Веселиновић, *нав. дело*, 12 и даље.

⁵⁰ Д. Минић, *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*, докторска дисертација, Београд 1978, 71—76.

Сл. 21. Купатило и пећ у соби скромније градске куће

Fig. 21. Salle de bains et poêle bâti dans la chambre d'une maison urbaine plus ou moins modeste

керамике — комади тегула или грнчарије. Неке су прављене помоћу костура од прућа пободеног у земљу, од којег се образује купола и облепљује дебелим слојем глине. Треба се подсетити да се истом техником, готово без икаквих измена, граде пећи у XV веку, а и касније у турском периоду, и да се овакав начин грађења у неким крајевима задржао до данас.⁵¹ Па, и поред тога, за примењене технике грађења могло би се пре рећи да су опште место у народној градитељској традицији, и да се не могу протумачити само као наслеђе или утицај других културних сфера.

И пећи које је приказао Нидерле у свом познатом делу о животу старих Словена имају неких заједничких елемената са нашом старом пећи. Од пећи, које су приказане само на цртежима, изгледа као да су сачувани само доњи делови.⁵² Ако се оне упореде са доњим деловима наших сеоских пећи или остацима пећи која је откривена у београдском Доњем граду, уз све оgrade које се морају имати у виду због просторне и временске удаљености, може се уочити да је разлика само у томе што су у новије пећи уграђени лончићи и што су ослоњене на зид у коме је отвор за ложење. И једне и друге у своје доњем делу имају облик сандука, а отвори на горњој плочи су и код једних и код других кружни. Па чак и Нидерлеова, односно Хвојкина реконструкција дела пећи којим се одводи дим — од дрвених мотки са омотачем, ваљда од животињских кожа — највероватније нацртана само као претпоставка, асоцира на горњи део, „кубе“, наших сеоских пећи. Нидерле се оваквим поређењима није ба-

вио. Претпоставио је, као и већина научника тога времена који су се на један или други начин бавили загревањем куће и старим пећима, да је пећ са пећњацима код Словена стигла преко римске провинцијске културе.⁵³ Чудно је то да Словени настањени у крајевима са оштром континенталном климом, где је грејање у добром делу године неопходно, нису могли или нису умели да развију сопствени начин загревања куће, већ су морали да преузимају туђе. Ово је тим чудније што се зна да се у старом Риму нису градиле пећи, већ су се просторије претежно загревале мангалом. А тезу о преузимању понављају и сви остали истраживачи који су се касније бавили старом пећи.⁵⁴

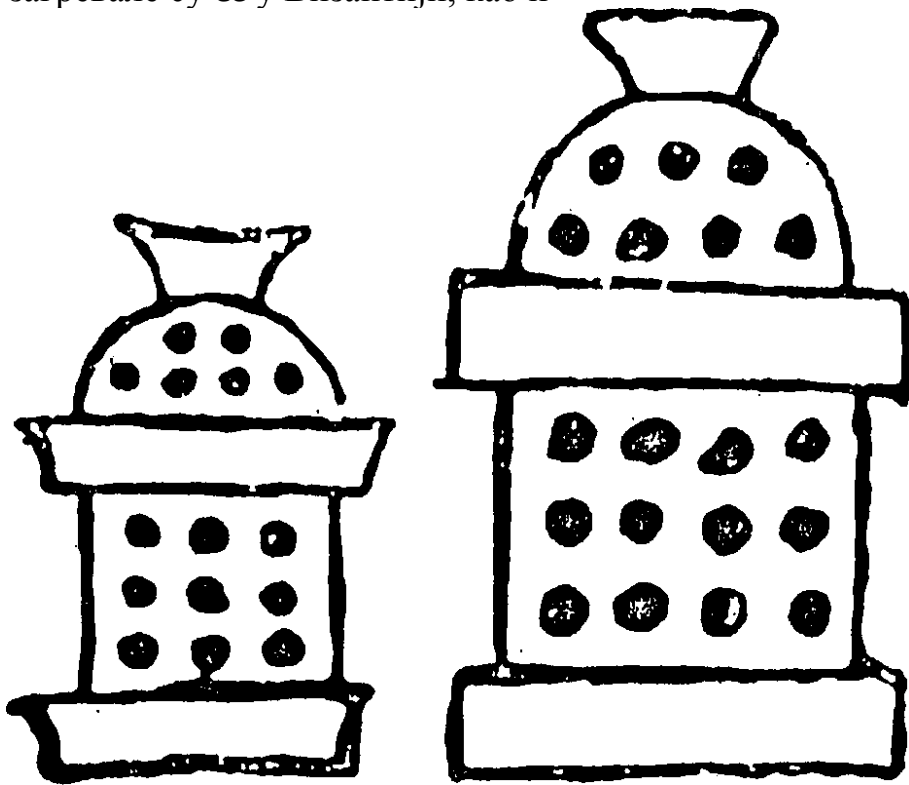
Земљана пећ са пећњацима појављује се у Европи већ у XIII веку, а најстарији подаци о њеном изгледу потичу са једног грба из Цириха из прве половине XIV века. На грбу се јасно разазнаје доњи део квадратне основе и горњи, ваљкасти, са куполом, у чије је теме уграђен завршни лонац. Виде се и два украсна венца — на горњој ивици сандука и на прелазу горњег дела у калоту. Уцртани су и пећњаци, чији број и распоред подсећају на распоред пећњака на пећи у нашој сеоској кући. Све је, истина, приказано шематски, али то не смета да се уочи да је овај облик пећи током каснијег времена, па све до наших дана, опстао у готово непромењеном облику. Основни делови и целокупан изглед су остали исти.⁵⁵

Истовремено са појавом и ширењем пећи са пећњацима по земљама Европе, и код нас се пећ све више гради. Пећњаци пронађени

приликом археолошких ископавања у рушевинама скромнијих грађевина у нашим средњовековним градским насељима не разликују се од оних који су уграђивани у пећи по исто тако скромнијим кућама тога времена по градовима Европе. Путеве којима су стизали до нас средњоевропски утицаји показују плочасти пећњаци са затвореним лицем, украшени грбовима, натписима и флоралним мотивима утиснутим у рељефу на лицу пећњака, пронађени у рушевинама двора у београдском Горњем граду и дворова у Бобовцу и Краљевој Сутјесци. Они имају исте стилске одлике и технику израде као и пећњаци у краљевским палатама из XV века у Угарској.⁵⁶

То и јесте време кад се моравска Србија, а и Босна, повијајући се пред све присутнијом турском силом, ослањају на северног суседа. Интензивније везе донеле су вишеструка прожимања, која нису мимоишла ни градитељство. Тако пећњаци који припадају каснијим периодима прате увек кретање и развој облика какав се среће у то време и у осталим земљама Европе. Разумљиво је онда што се и касније, после великих турских освајања и продора готово у срце Европе, тај утицај код нас задржава, јер га нису могли избећи ни освајачи.

Да ли су Турци и раније градили земљане пећи са пећњацима? Као баштиници византијске цивилизације, а и старијих оријенталних култура, Турци их нису могли од њих наследити, јер их ни византијско градитељство, а ни старије оријенталне културе, нису познавале у овом облику. Собе по стамбеним зградама загревале су се у Византији, као и

Сл. 22. Средњовековна пећ са пећњацима представљена на грбу Цириха, почетак XIV века, према R. M. Franc, *Der Kachelofen*, Graz 1969, цртеж 4

Fig. 22. Poêle médiéval à niches, représenté sur les armoiries de la ville de Zurich, début du XIVe siècle. D'après R. M. Franc, *Der Kachelofen*, Graz 1969, dessin 4

у старом Риму, мангалама, а изузетно, и то само неке просторије у приземним зградама, хипокаустом⁵⁷, а судећи по два наша средњовековна извора тако је било и у немањихкој Србији. Један од њих говори о „арули“, мједеном мангалу⁵⁸, а други о „топлим палатама“, што се посебно истиче, па се може протумачити да су просторије по кућама ретко загреване.⁵⁹ Очито да пећ, уколико је и било понегде по палатама и дворцима, није била шире распрострањена. Пећ са пећњацима у нашим крајевима јавља се чешће тек у XV веку, са јачим продором угарских утицаја, кад везе са северним суседом оснажују и постају чвршће. Када су Турци освојили нашу земљу, пећ са пећњацима је већ била позната и раширена, што показују бројни пећњаци нађени у остацима скромних градских здања у Смедереву, Расу, Београду и другим варошима средњовековне Србије. Највећи број ових пећњака има облик чаше, без обода и глеђи, и рађен је на ручном колу.

По завршетку турских освајања наших земаља, и стабилизацији прилика, долази до развоја и ширења градских насеља. Куће су веће и боље опремљене, па се и земљана пећ са пећњацима више гради, а пећњаци постепено примају нешто друкчије облике. Док у Европи све више превладавају четвртасти, плочасти пећњаци са затвореним лицем, у исто време у нашим крајевима пећњак се развија — уместо старог пећњака, грубе израде у облику чаше, уграђује се пећњак који је у односу на средњовековни шири и плићи, има већи нагиб страна и добија са вањске стране ребро, у ствари граничник који означава деб-

⁵¹ Исто, 74; П. Анђелић, *Бокшевац, Костајница, Коњић* — средњовековна градска палача, Археолошки преглед XI (1969) 231, С. Тројановић, *нав. дело*, 7, М. Филиповић, *нав. дело*, 101.

⁵² L. Niderle, *Rukovet slovanskyh starozitnosti*, Prag 1953, 281.

⁵³ Л. Нидерле, *Словенске старине*, Београд 1954, 103.

⁵⁴ Као нпр. Р. Мерингер, *нав. дело*, 189.

⁵⁵ Према *Historia kultury materialnej polski*, том II, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1978, 315.

⁵⁶ О томе: М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору*, Годишњак града Београда XXIII (1976) 19 и даље; П. Анђелић, *Бобовац и Крајева Сутјеска*, 115 и даље, М. Бирташевић, *Средњовековна керамика*, 22 и даље, М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, 131 и даље.

⁵⁷ П. Гримал, *Римска цивилизација*, Београд 1968, 302, 303; Ј. Царцопино, *Рим у раздобљу највишег успона царства*, Загреб 1981, 302, 303.

⁵⁸ *Хиландарски типик*, у преводу Л. Мирковића, Годишњица Николе Чупића XLIV (1935) 214. Када се говори о болници и незби болесника, Типик налаже: „нека им се даду и два болничара, (као и) велика арула, т. ј. огњиште сковано од меди и које се преноси, на коме ће се топити укроп за болне и друго (спремати) што им је за утеху.”

⁵⁹ *Живот св. Саве од Теодосија монаха*, у преводу Миливоја Башића, СКЗ, Београд 1924, 236. „Остави га у својим топлим палатама, као што рекосмо, а служиоцима заповеди да му дају све довољно од царева дома.”

љину зида пећи, и широки обод. Пећњаци се раде на брзом ножном колу, пеку у грнчарској пећи, па могу да се превлаче глеђи.

Оваква линија развоја се и раније наслућивала. Већ на пећњацима пронађеним у Бобовцу и Краљевој Сутјесци види се мали, једва изражен обод. Такав пећњак могао је бити код нас развијен тек од XVI, или пре XVII века, што показују и многи археолошки налази из тога времена. Касније се пећњак није много мењао. Могао је бити шири или ужи, са већим или мањим нагибом страна, али једанпут усвојен облик остао је све време исти. Зашто се глеђ и раније није више користила, није јасно. Познато је да се бар два или три века раније код нас израђује трпезна, али истовремено и грађевинска керамика — плоче за подове превучене глеђи и глеђосана ћерамида.⁶⁰ Глеђосани пећњаци су у село продрли веома касно. У селу се све доскора користила грнчарија израђивана иа ручном колу, па су тако рађени и пећњаци. Грнчарија ове врсте пече се на отвореној ватри, па се због тога не може превући глеђи, али су ипак израђивани пећњаци који су имали нове облике, сличне оним који су израђивани у градским грнчарским радионицама.⁶¹

Градско становништво, које није било само турско, прихватило је пећ, прилагодило својим потребама и као најзначајније увело купатило у кућу. Када се то десило, тешко би се могло утврдити без сигурних доказа. Прве вести о кућним купатилима код нас потичу из половине XVII века, али је познато да су путници још у XVI веку у Турској запазили у кућама мале амаме.⁶²

Купатило је тековина коју познају све старе оријенталне културе. Врхунац развоја достигло је у старом Риму и у Византији. Ислам прихвата купатило као институцију захваљујући највише верским прописима о потреби одржавања чистоће тела. Било је само питање времена када ће купатило бити уведено и у кућу, па је већ половином XVII века број купатила по кућама необично велики. Купање у амаму прихватили су и грађани других конфесија, па га и по кућама не гради само турско становништво. У Београду, негде 1668. или 1669. године, виђено је и у кући једног јерменског трговца.⁶³

Купатило у кући, а касније и у свакој соби, подигло је стамбену културу на ниво који западни свет дуго није могао да достигне.⁶⁴ Средња и западна Европа, носиоци културних стремљења западног света, урадиле су то тек у XIX веку, када су техничка и технолошка револуција и општи пораст културног нивоа омогућили увођење савремених уместо дотадашњих примитивних санитарних уређаја, а са њима и купатила. Западни свет то очито дугује својим предрасудама и конзерватизму, па је резултат тога велико зао-

Сл. 23. Пећ са плочастим пећњацима, немачки дрворез, крај XV века. Према Anna RutkowskaPlachcinska, *Mieszkanie, Higiena, Historia kultury materialnej Polski*, том II, 1978, 317

Fig. 23. Poêle à niches revêtues de carreaux en céramique, gravure sur bois allemande, fin du XVe siècle. D'après Anna RutkowskaPlachcinska, *Mieszkanie, Higiena, Historia kultury materialnej Polski*, tome II, 1978, p. 317

стајање, које су успели да превазиђу тек када су увелико закорачили у еру индустријализације.

Како се види период доминације земљане пећи са пећњацима код нас је трајао дуго — од средњег века, преко вишевековне турске

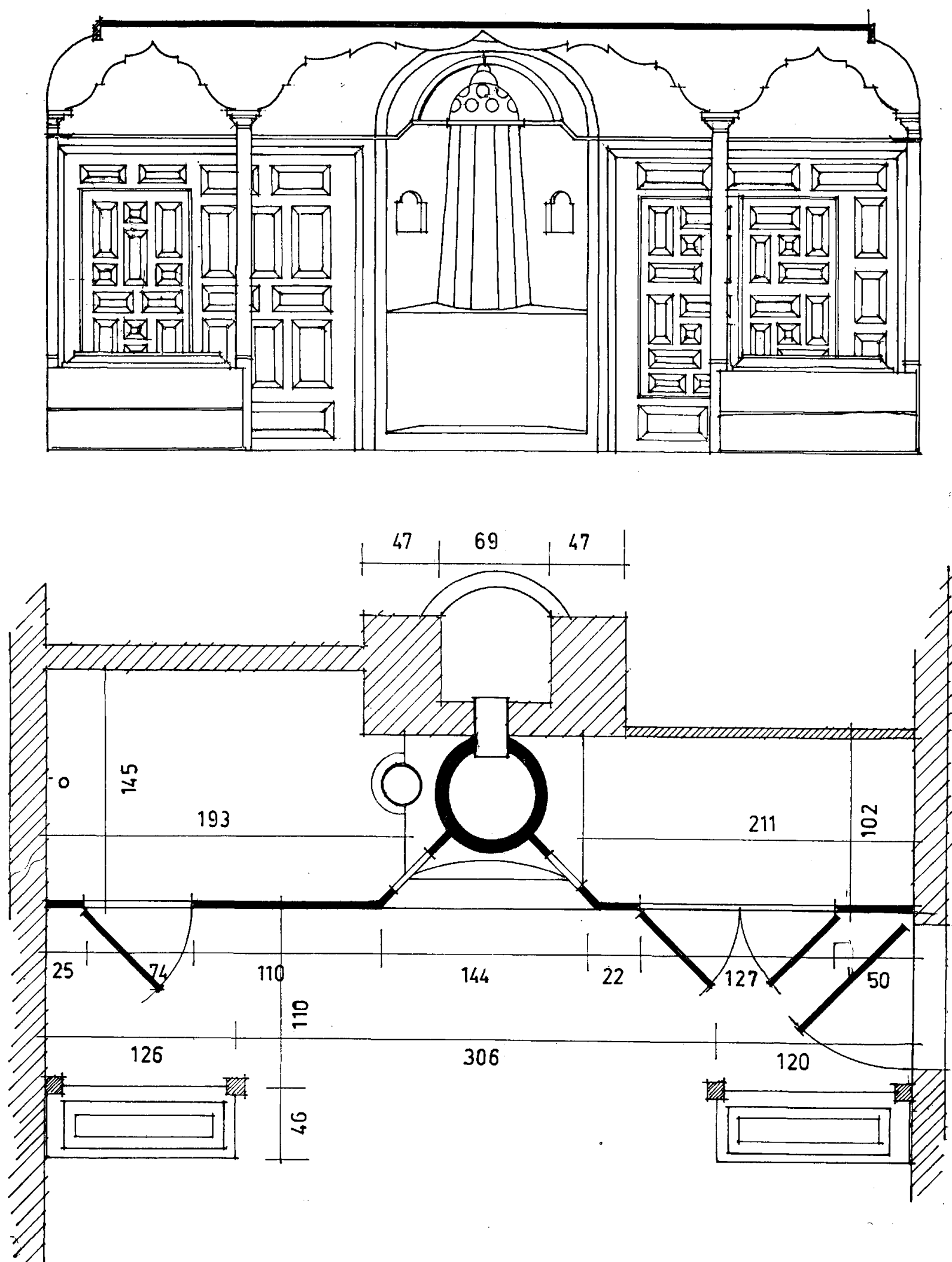
⁶⁰ М. Ћоровић-Љубинковић, *Српска средњовековна глеђосана керамика*, Зборник радова Народног музеја III (1962) 174 и даље; Р. Финдрик, *О кровним покривачима од опеке на нашим средњовековним грађевинама*, *Старинар XXIV—XXV* (Београд 1975) 121.

⁶¹ О изради грнчарије на ручном колу: Н. Благојевић, *Народна керамика у Ужичком крају*, *Ужички зборник* 3 (1974) 324, 365; П. Томић, *Грнчарство у Србији*, Београд 1983, 26.

⁶² Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век*, Београд 1961, 666. Г. Постел, *60-тих година XVI века*, у својим разматрањима „О турској држави“ каже: „Богатији људи у Турској обично имају амаме по својим кућама.

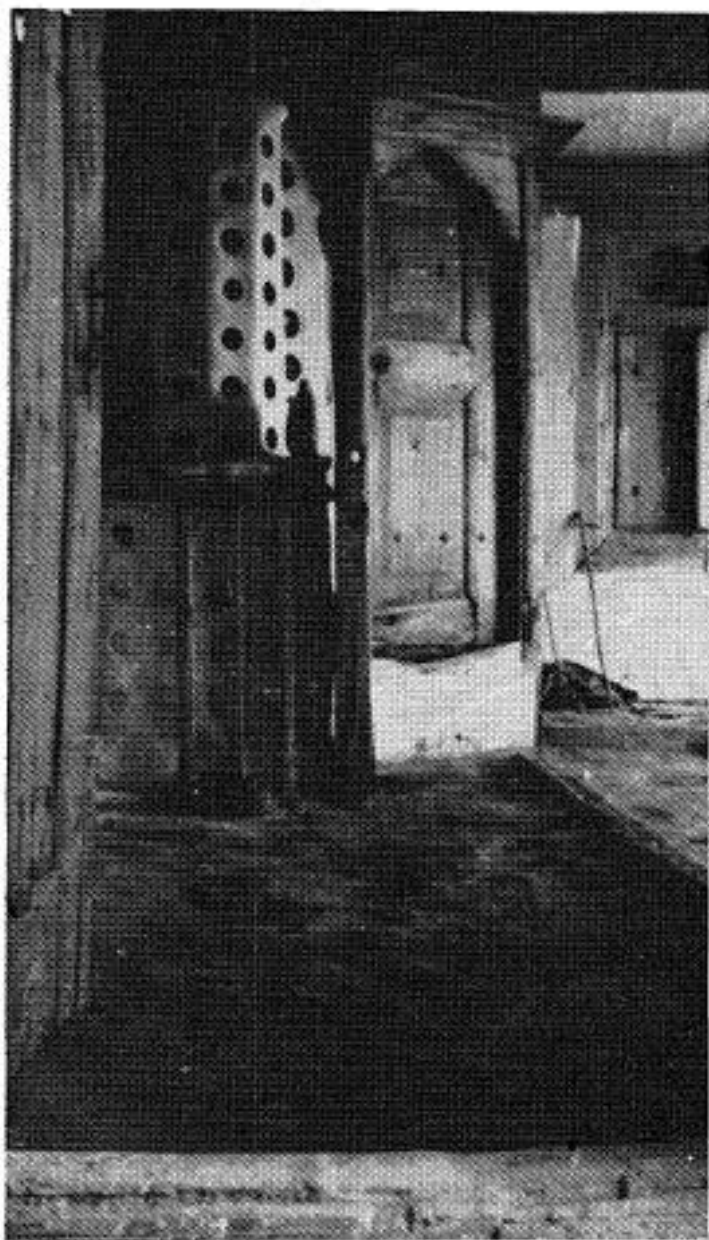
⁶³ З. Левентал, *нав. дело*, 124.

⁶⁴ Р. Самарцић, *нав. дело*, 667. Г. Грело, у другој половини XVII века, у свом „Новом извештају о путовању у Цариград“ пише: „Обавезу коју је

Сл. 24. Новије решење улаза у собу — пећ, купатило и плакар за постељину

Fig. 24. Plan plus ou moins moderne de l'entrée donnant accès à la chambre — poêle, salle de bains et placard servant à ranger la literie

Сл. 25. Улаз у собу у једној скромнијој градској кући. Пећ са пећњацима и, у ђну, врата собног купатила

Fig. 25. Entrée de la chambre dans une maison urbaine plus ou moins modeste. Poêle à niches et, au fond, porte s'ouvrant sur la salle de bains

владавине па до почетка овог века. Тек почетком овог века земљана пећ почиње да се губи и полако бива замењена новим и савременијим уређајима за загревање, прилагођеним новим приликама и потребама. Непосредан узрок замене било је свакако проређивање шума, тј. освајање нових простора за пољопривредну производњу и промене у структури становништва. Дрвета је било све мање, а стара пећ, и поред свих својих добрих особина, немилице је трошила велике количине дрвета. А то за највећи део градског становништва, ко је више не поседује велика имања и није везано за пољопривреду, представља велики издатак.

Стару пећ, која је имала до тада незаменљиву улогу у стану, заменила је мање лепа, али зато знатно економичнија пећ прављена од нових материјала, који су до нас стигли продором западне занатске и индустријске производње, што је уједно значило и њено коначно ишчезавање.

муслиманска вера натурила својим присталицама да често иду у купатило дала је многим поводом да у својим кућама саграде и мало и подесно одељење у коме се сами купају [...] Ови мали амами загревају се истом ватром која се ложи и у кујни." Грело говори о њима као о корисној ствари и предлаже да се, на основу његовог плана који је скицирао у Турској, започне са увођењем оваквих објеката и по француским кућама.

Poêle en terre et chauffage des maisons rurales et urbaines d'autrefois

RANKO FINDRIK

Il y a une trentaine d'années, on pouvait toujours voir dans des maisons urbaines et rurales des poêles en terre à niches. La partie inférieure du poêle avait généralement la forme d'un cube, tandis que le corps, plus étroit que la base, présentait la forme d'un cylindre ou d'un prisme polygonal qui se terminait par une petite coupole. Dans la surface du poêle étaient pratiquées plusieurs niches vernissées: c'étaient le plus souvent de petits pots de terre encastrés dans ses parois.

Les poêles n'étaient bâtis que dans les chambres, leur foyer étant régulièrement situé hors

de celles-ci. Dans les maisons urbaines on les alimentait depuis un local à part ne servant qu'à cet effet. Le poêle touchait souvent à une petite salle de bains, si bien qu'il chauffait à la fois la chambre et la salle de bains. Dans les maisons rurales les poêles étaient toujours bâtis contre la paroi qui séparait la chambre de «la koutcha» (c'est-à-dire la pièce principale servant de cuisine et de salle de séjour) et ils étaient alimentés depuis celle-ci.

Les poêles en terre n'étaient pas également répartis sur le territoire de l'ancienne Yougoslavie. On les utilisait en Bosnie, dans certaines

parties du Monténégro et de l'Herzégovine, en Serbie, dans le Kosovo, dans l'ancienne Rascie et, sous une forme légèrement modifiée, dans les plaines s'étendant au nord de la Save et du Danube. Dans les régions où l'on ne bâtissait pas ce genre de poêles, les chambres étaient chauffées par le feu des cheminées, ce chauffage étant complété par un bassin de métal rempli de charbons ardents. Dans la majeure partie de la Macédoine, dans les régions d'altitude peu importante du Monténégro et de l'Herzégovine le climat est doux, si bien que l'on n'a presque pas besoin de chauffage. Actuellement les poêles ont plus ou moins disparu. Dans les maisons urbaines il n'y en a plus depuis longtemps, alors que dans les campagnes et dans certaines parties du pays on peut toujours en trouver par endroits.

Dans la chambre le poêle est régulièrement situé près de l'entrée, contre le mur qui la sépare de la cuisine ou d'une pièce attenante. On pénètre dans la chambre par un petit espace spécialement aménagé et séparé de la chambre par une cloison basse.

Les niches pratiquées dans les faces des poêles ont une double fonction — augmenter la surface chauffée et permettre qu'aussitôt après l'allumage le poêle commence à émaner la chaleur, étant donné qu'une partie des niches était au contact direct du feu. Ces niches présentaient la forme et les dimensions variées et étaient peintes de couleurs différentes. Certaines niches avaient les côtés légèrement inclinés, d'autres étaient larges et peu profondes; il y en avait aussi qui présentaient la même largeur sur toute la hauteur du poêle.

Les modes de construction des poêles variaient à leur tour. Dans certaines régions on appliquait les uns sur les autres des rouleaux d'argile; dans la montagne de Zlatibor on taillait en cubes la pâte argileuse. Dans les villages de la Bačka on en bâtissait à l'aide de branches de noisetier, piquées circulairement dans le sol et liées au sommet en forme de pyramide, autour desquelles on superposait des rouleaux de terre argileuse pétrie avec de la paille. Dans d'autres régions, la charpente du poêle, faite avec des faisceaux de branchages du saule, du sureau ou avec des tiges du chanvre, était revêtue des deux côtés d'une épaisse couche de boue. Souvent les poêles étaient construits avec de la boue et de petits morceaux de pierre concassée et de tuiles.

Il n'a pas été possible d'établir des analogies avec les poêles à niches que les Slaves fabriquaient dans les premiers siècles après leur arrivée dans les Balkans. Dans un poêle découvert à Bostanište, agglomération serbe ancienne, le système de chauffage était le même que dans nos maisons rurales: il était situé contre le mur séparant la chambre de la cuisine et était alimenté depuis celle-ci. Les poêles découverts dans d'autres sites, fort nombreux, étaient alimentés directement depuis la pièce qu'ils chauffaient. Une autre analogie concernait la technique appliquée dans la construction. Les poêles des Xe et XIe siècles, voire même ceux du XIVe, étaient bâtis de la même manière que les poêles construits par les paysans de nos villages aux XVIIIe et XIXe siècles.

L'apparition des poêles à niches et leur extension en Europe date de la même époque que dans nos régions. Les niches en forme de petits pots, découvertes dans les ruines de modestes constructions de nos villes médiévales ne diffèrent pas de celles qui étaient ménagées dans les poêles des constructions correspondantes de villes européennes de la même époque.

Lorsque les Turcs envahirent nos pays, le poêle à niches était déjà en usage, ce dont témoignent de nombreuses niches en forme de petits pots en terre trouvées parmi les débris des bâtiments plutôt modestes. Sous l'occupation turque, après que la situation en Serbie avait été plus ou moins stabilisée, les agglomérations urbaines recommencèrent à se développer, si bien que l'on chercha à mieux aménager et équiper les habitations. Les poêles se firent plus nombreux et leurs niches prirent des formes nouvelles. Jusqu'à présent façonnées en petits pots, généralement en terre, et de facture grossière, elles furent remplacées par des niches plus larges, moins profondes, vernissées, aux bords extérieurs en saillie.

C'est ainsi que la population urbaine, qui n'était pas exclusivement de nationalité turque, adopta le poêle et, fait encore plus important, introduisit la salle de bains dans les maisons. Les premières informations sur les salles de bains dans nos régions datent du milieu du XVIIe siècle. L'installation d'une salle de bains dans la maison et, plus tard, dans chacune des chambres, améliora les conditions d'habitat et les fit parvenir au niveau que le monde occidental devait mettre beaucoup plus de temps à atteindre.